

BOSNA I HERCEGOVINA

ISTRAŽIVANJE O DRUŠTVENOJ KOHEZIJI, MIRU I PRAVDI 2026

PRIPREMIO

HARVARD HUMANITARIAN INITIATIVE

IJET

PRIZMA Istraživanje i Consulting

UZ PODRŠKU

OSCE Organization for Security and Co-operation in Europe
Mission to Bosnia and Herzegovina

Ovaj izvještaj izradio je Tim za evaluaciju tranzicijske pravde (TJET) pri Harvard Humanitarian Initiative. Zasniva se na podacima koje je u Bosni i Hercegovini za Misiju Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi u Bosni i Hercegovini (Misija OSCE-a u BiH) prikupila kompanija Prizma Istraživanje i Consulting, koristeći zajednički izrađen protokol i upitnik. Prikupljanje podataka koje je provela kompanija Prizma Istraživanje i Consulting u potpunosti je finansirala Misija OSCE-a u BiH. Stavovi i mišljenja izraženi u ovom izvještaju pripadaju autorima i ne odražavaju nužno službeni stav ili politiku partnerskih organizacija. Rezultati, tumačenja i zaključci predstavljeni u ovom dokumentu isključivo su stavovi autora i ne treba ih pripisivati Harvard Universityju, Prizmi ili Misiji OSCE-a u BiH.

Citati:
Vinck P, Đipa D, Pham PN. 2026. Bosna i Hercegovina, Anketa o društvenoj koheziji, miru i pravdi 2026. Harvard Humanitarian Initiative.

Autorsko pravo © HHI, 2026
Sva prava zadržana.

SADRŽAJ

IZVRŠNI SAŽETAK 7

UVOD I DIZAJN ISTRAŽIVANJA 11

Uvod 13

Dizajn istraživanja, uzorak i ograničenja 15

REZULTATI 1. PRIORITETI 19

1.1 Svakodnevne potrebe su na prvom mjestu, ali pravda i kohezija su važne 21

1.2 Politika i korupcija prepoznati su kao ključni izazovi 24

REZULTATI 2. DRUŠTVENA KOHEZIJA 27

2.1 Spor napredak, ali izražena potreba za unapređenjem međuetničkih odnosa 29

2.2 Suživot postoji, ali dublji angažman ostaje ograničen 34

2.3 Politika podjela, naslijeđe rata i obrazovanje ograničavaju napredak 41

2.4 Podrška visokim standardima za nosioce javnih funkcija 47

2.5 Ograničeno povjerenje i nizak nivo angažmana otežavaju napore za unapređenje međuetničkih odnosa 49

2.6 Javna podrška praktičnoj saradnji i reformama 54

REZULTATI 3. PRAVDA I NASLIJEĐE PROŠLOSTI 59

3.1 Pravda i dalje neostvarena, a nastavak djelovanja snažno se podržava 61

3.2 Ograničena informiranost javnosti o procesuiranju ratnih zločina pred domaćim institucijama 66

3.3 Povjerenje u procesuiranje ratnih zločina pred domaćim institucijama ograničeno je zbog zabrinutosti u vezi sa pravičnosti, pristrasnosti i korupcijom 69

3.4 Učinkovitost sudskih postupaka se dovodi u pitanje, ali zahtjevi za većim brojem postupaka ostaju 73

3.5 Priznavanje i podrška žrtvama i dalje su nedovoljni i neujednačeni 77

3.6 Istina ostaje sporna, ali se dijalog i traženje istine podržavaju 83

3.7 Memorijalizacija se podržava, ali bez inkluzije rizikuje da produbi podjele 90

ZAKLJUČCI 94

NAPOMENE

IZVRŠNI SAŽETAK

IZVRŠNI SAŽETAK

KONTEKST

Ovaj izvještaj predstavlja rezultate istraživanja provedenog na nivou cijele zemlje među 1.000 nasumično odabranih punoljetnih osoba o stavovima javnosti u Bosni i Hercegovini u vezi s osnovnim potrebama, pravdom i međuetničkim odnosima. Analiza je dopunjena dodatnim podacima iz ciljanog proširenog uzorka ankete među 1.120 nasumično odabranih punoljetnih osoba u osam unaprijed odabranih općina, kao i nalazima iz šest fokus grupa.

Istraživanje je provedeno gotovo trideset godina nakon završetka rata, u vrijeme kada su pitanja odgovornosti, sjećanja, povjerenja i suživota i dalje duboko relevantna za javni život. Iako se mnogo toga promijenilo od 1990-ih godina, nalazi pokazuju da naslijeđe rata i dalje oblikuje način na koji ljudi razmišljaju o pravdi, institucijama, žrtvama i odnosima među zajednicama. Prikupljanje podataka također se odvijalo tokom perioda pojačanih političkih tenzija početkom 2025. godine, nakon osuđujuće presude predsjedniku Republike Srpske Miloradu Dodiku pred Sudom Bosne i Hercegovine te nastale blokade institucija na državnom nivou. Rezultate ankete stoga treba tumačiti u kontekstu i dugoročnih poslijeratnih izazova i neposredne političke neizvjesnosti.

NAJVAŽNIJI REZULTATI

Rezultati istraživanja predstavljaju složenu sliku stavova javnosti u Bosni i Hercegovini. Svakodnevne potrebe dominiraju ličnim prioritetima ljudi, posebno zdravlje, finansije, zaposlenje, stambeno pitanje i porodične odgovornosti. Ipak, pravda i međuetnički odnosi ostaju važni kada se predstavljaju kao javna i kolektivna pitanja. Anketa ne pokazuje stanovništvo usmjereno samo na prošlost, ali ne pokazuje ni društvo koje ju je u potpunosti prevazišlo. Umjesto toga, nepostignuta pravda, ograničeno povjerenje, politička nefunkcionalnost i osporavano sjećanje i dalje oblikuju stavove prema stabilnosti i suživotu.

Ponavljajući obrazac jeste razlika između svakodnevnog lokalnog suživota i dubljih oblika angažmana. Mnogi ljudi odnose u svojoj općini opisuju pozitivnije nego odnose u zemlji u cjelini, a većina vjeruje da različite etničke grupe mogu slobodno učestvovati u mnogim aspektima svakodnevnog života. Istovremeno, napredak se smatra ograničenim, učešće u zajedničkim aktivnostima je neujednačeno, a razgovori o ratu, politici, identitetu i sjećanju ostaju teški. Politički lideri, korupcija, etnonacionalistička politika i medijski narativi često se identificiraju kao dio problema.

Nalazi o pravosudnom odgovoru ukazuju na slične tenzije. Većina ispitanika ne vjeruje da je pravda u potpunosti ostvarena, a domaća suđenja za ratne zločine posmatraju se sa skepticizmom. Ipak, ispitanici i dalje podržavaju napore u oblasti pravosuđa, uključujući krivično gonjenje, utvrđivanje istine, priznavanje žrtava, obeštećenje žrtava i memorijalizaciju. Pravosudni odgovor je i dalje relevantan, ali se razumije šire od samih sudskih postupaka.

Izvještaj je organiziran oko 15 ključnih analitičkih nalaza, sažetih u nastavku:

1. **Svakodnevne potrebe su na prvom mjestu, ali pravda i kohezija su važne.** Ljudi su prvenstveno fokusirani na neposredne lične potrebe. Zdravlje, finansijska stabilnost, briga o porodici, stambeno pitanje i poslovi dominiraju ličnim prioritetima, dok se pravda za ratne događaje i poboljšanje odnosa s drugim etničkim grupama spominju mnogo rjeđe. Međutim, direktna pitanja o pravdi i društvenoj koheziji pokazuju da oba pitanja ostaju važni kolektivni prioriteti.

2. **Politika i korupcija se smatraju ključnim izazovima.** Ispitanici probleme zemlje najčešće shvataju kao političke, sistemske i ekonomske. Gotovo polovina ispitanika (48%) političke lidere smatra jednim od ključnih uzroka postojećih problema, dok 45% ispitanika kao uzrok navodi korupciju. Zaključci fokus grupa dodatno ukazuju

na povezanost korupcije, političke lojalnosti i nedovoljne odgovornosti s pristupom radnim mjestima, javnim uslugama i mogućnosti ostvarivanja uticaja.

3. **Spor napredak, ali velika potreba za boljim međuetničkim odnosima.** Međuetnički odnosi se posmatraju pozitivnije na lokalnom nego na nivou cijele zemlje. Većina ispitanika opisuje odnose u svojoj općini kao pozitivne ili vrlo pozitivne, ali otprilike polovina kaže da su lokalni odnosi ostali isti tokom protekle decenije. To pomaže objasniti zašto podrška nastavku napora ostaje visoka.

4. **Suživot postoji, ali dublja interakcija ostaje ograničena.** Mnogi ispitanici navode da imaju prijatelje, kolege ili školske drugove iz drugih etničkih grupa, a 61% kaže da postoje mjesta gdje se ljudi iz različitih sredina mogu susretati. Međutim, redovno učešće u međuetničkim aktivnostima je ograničeno, članstvo u etnički mješovitim udruženjima je nisko, a o osjetljivim temama i dalje je teško razgovarati.

5. **Politika zasnovana na podjelama, ratno naslijeđe i obrazovanje ograničavaju napredak.** Ispitanici identificiraju etnonacionalističku politiku, naslijeđe rata, nedostatak povjerenja, medijske dezinformacije, ekonomsku nejednakost, diskriminaciju i stereotipe kao prepreke unapređenju odnosa. Škole se posmatraju ambivalentno: ne smatra se da značajno pogoršavaju odnose, ali se također ne smatra da dosljedno pomažu mladima da razumiju prošlost ili grade međusobno razumijevanje.

6. **Podrška visokim standardima za javne funkcije.** Većina ispitanika vjeruje da bi osobe optužene za ratne zločine koje obavljaju javne funkcije narušile i međuetničke odnose i povjerenje u institucije. Većina se protivi dopuštanju osobama koje su optužene, ali ne i osuđene za ratne zločine, da obavljaju javne funkcije.

7. **Ograničeno povjerenje i nizak angažman ometaju međuetničke napore.** Iako se bolji međuetnički odnosi u velikoj mjeri smatraju važnim, nijedan akter ne uživa široko povjerenje da predvodi ove napore. Škole, nevladine organizacije, kulturne i etničke organizacije te međunarodne organizacije dobijaju određeno priznanje, ali se nijedna institucija ne izdvaja. Samo 3% ispitanika navodi direktan angažman u inicijativama za unapređenje međuetničkih odnosa.

8. **Javna podrška praktičnoj saradnji i reformama.** Ispitanici identificiraju praktične i reformski usmjerene načine za unapređenje odnosa, uključujući više kontakta među grupama, zajedničke projekte u zajednici, kulturne razmjene, smanjenje etničke pristrasnosti u obrazovanju, okončanje etnonacionalističke politike, krivično gonjenje političara koji potiču tenzije i iskorjenjivanje diskriminacije.

9. **Pravda još nije postignuta, pa je dalja podrška tom procesu neophodna.** Vrlo mali broj ispitanika vjeruje da je pravda za ratne zločine u potpunosti ostvarena ili da je naslijeđe rata u potpunosti riješeno. Pravda se razumije široko, uključujući sudske postupke, kazivanje istine, priznanje, obeštećenje žrtava, pomirenje u zajednici i prestanak veličanja ratnih zločinaca.

10. **Informiranost javnosti o domaćim suđenjima za ratne zločine ostaje ograničena.** Domaća suđenja za ratne zločine ostaju udaljena od velikog dijela javnosti. Svijest o okončanim i tekućim krivičnim gonjenjima je ograničena, a direktna uključenost u istrage, svjedočenje ili prisustvovanje suđenjima je rijetka. Većina informacija dolazi putem televizije i društvenih mreža.

11. **Povjerenje u domaća suđenja za ratne zločine ograničeno je zabrinutošću zbog pravičnosti, pristrasnosti i korupcije.** Povjerenje u domaća krivična gonjenja je slabo. Mnogi ispitanici misle da suđenja nisu dovoljno usmjerena na zločine počinjene u njihovoj vlastitoj općini, a zabrinutosti zbog političkog uticaja, korupcije,

nedostatka transparentnosti te pristrasnosti široko su rasprostranjene.

12. **Učinkovitost suđenja se dovodi u pitanje, ali potreba za većim brojem krivičnih gonjenja ostaje.** Ispitanici su skeptični u pogledu toga da li su domaća suđenja učinkovito donijela pravdu ili unaprijedila međuetničke odnose. Ipak, ovaj skepticizam ne znači da ispitanici ne žele da se nastavi sa krivičnim gonjenjem. Većina ispitanika i dalje smatra da je nastavak domaćih krivičnih gonjenja važan.

13. **Priznanje i podrška žrtvama ostaju nedovoljni i neujednačeni.** Velika većina ispitanika navodi određenu izloženost ratnom nasilju, ali mnogi vjeruju da potrebe žrtava i dalje nisu adekvatno riješene. Zakonska prava i priznanje, psihološka podrška, finansijska naknada i medicinska njega smatraju se važnim, dok se podrška vlasti često vidi kao nedovoljna.

14. **Istina ostaje sporna, ali se dijalog i traženje istine podržavaju.** Mnogi ispitanici misle da razumiju događaje iz 1990-ih, ali malo njih smatra da postoji snažna saglasnost među etničkim grupama o tome šta se dogodilo. Istovremeno, mnogi podržavaju dijalog, nezavisnu dokumentaciju, zajedničke memorijalne aktivnosti, uravnoteženo medijsko izvještavanje i nastavak napora na pronalaženju nestalih osoba.

15. **Memorijalizacija se podržava, ali nosi rizik produbljivanja podjela bez inkluzije.** Memorijalizacija je široko prepoznata kao dio suočavanja s prošlošću, ali se ne doživljava jasno kao ujedinjujuća. Mnogi ispitanici vide memorijalizaciju kao neutralnu ili kao faktor podjela, posebno tamo gdje su komemoracije oblikovane politikom ili suprotstavljenim narativima. Većina podržava pravo svih etničkih grupa da obilježavaju sjećanje na civilne žrtve, ali inkluzivni procesi usmjereni na žrtve su od suštinske važnosti.

PREPORUKE

Nalazi ukazuju na deset preporuka koje treba provoditi zajedno. Osnovne potrebe, društvena kohezija, pravda, povjerenje u institucije, priznanje žrtava, traženje istine i memorijalizacija usko su povezani. Rješavanje jednog pitanja bez ostalih nosi rizik da osnovni problemi ostanu neriješeni.

1. **Tretirati osnovne potrebe kao polaznu tačku za društvenu koheziju i pravdu.** Zdravstvena zaštita, zaposlenje, stanovanje, infrastruktura, prilike za mlade i podrška porodicama trebaju se provoditi transparentno i inkluzivno, posebno u mješovitim zajednicama i povratničkim područjima.

2. **Obnoviti povjerenje u institucije kroz odgovorno upravljanje.** Veću transparentnost, zapošljavanje zasnovano na stručnosti i sposobnostima, javnu odgovornost i snažniji nadzor nad lokalnim i državnim institucijama treba postaviti kao prioritete.

3. **Ulagati u praktičnu lokalnu saradnju, a ne samo u dijalog.** Programi trebaju omogućiti redovne i vidljive prilike za zajednički rad na pitanjima kao što su infrastruktura, aktivnosti za mlade, okolišna pitanja, poslovne inicijative, zdravstvo, obrazovanje i usluge u zajednici.

4. **Povećati doseg, vidljivost i kredibilitet inicijativa za koheziju.** Programi izgradnje mira i kohezije trebaju se proširiti izvan postojećih krugova civilnog društva, jasno komunicirati svoju svrhu i procjenjivati da li povećavaju učešće, povjerenje, saradnju ili spremnost na angažman.

5. **Jačanje obrazovanja kao dugoročnog temelja društvene kohezije.** Reforme obrazovanja trebaju podržati uravnoteženo učenje historije, kritičko razmišljanje, građansko obrazovanje, obuku nastavnika, zajedničke vannastavne aktivnosti i prilike da se mladi susreću izvan granica zajednica.

6. **Stvoriti sigurne prostore za teške razgovore.** Dijalog o ratu, identitetu, politici i sjećanju treba biti strukturiran, lokalno utemeljen i moderiran na načine koji promoviraju razmjenu uz poštovanje, a ne prisilno slaganje.
7. **Ojačati kredibilitet i transparentnost domaćih pravosudnih procesa.** Nastavak krivičnih gonjenja treba biti praćen boljim upravljanjem predmetima, zaštitom od političkog uticaja, kvalitetnijom komunikacijom s javnošću, adekvatnim resursima te unaprijeđenom podrškom žrtvama i svjedocima.
8. **Kombinirati krivična gonjenja s traženjem istine i priznanjem.** Politika pravde treba uključivati dokumentiranje, priznanje, izvinjenja gdje je primjereno, edukovanje javnosti, reparacije i napore na pronalaženju nestalih osoba, uz nastavak krivičnih gonjenja.
9. **Unaprijediti priznanje i podršku žrtvama u svim zajednicama.** Sistemi podrške trebaju pružati zakonsko priznanje, psihološku podršku, medicinsku njegu, finansijsku naknadu i socijalne usluge bez obzira na etničku pripadnost, lokaciju ili političku povezanost.
10. **Učiniti memorijalizaciju inkluzivnom, usmjerenom na žrtve i lokalno relevantnom i prihvaćenom.** Memorijali i komemoracije trebaju uključivati porodice žrtava, pogođene zajednice, lokalne stanovnike, stručnjake gdje je primjereno i općinske vlasti, uz izbjegavanje političke instrumentalizacije.

Bosna i Hercegovina se ne suočava s izborom između rješavanja osnovnih potreba i rješavanja pitanja pravde ili društvene kohezije. Dokazi ukazuju na suprotno: ekonomska sigurnost, javne usluge, povjerenje u institucije, kredibilna pravda, priznanje žrtava i svakodnevna saradnja međusobno se jačaju. Održivi napredak će zavisiti od praktičnog djelovanja na lokalnom nivou, jačanja institucija i kontinuiranog bavljenja neriješenim naslijeđem rata.

UVOD I DIZAJN ISTRAŽIVANJA

UVOD

Tri decenije od zaključenja Općeg okvirnog sporazuma za mir, kojim je okončan rat vođen od 1992. do 1995. godine, Bosna i Hercegovina je i dalje duboko podijeljena po etničkim linijama. Tri glavne etničke grupe uglavnom se organiziraju kroz odvojene političke stranke, medijske kuće i javne institucije, stvarajući paralelna društva s malo stvarnih dodirnih tačaka. Politički lideri često naglašavaju razlike umjesto zajedničkih interesa, jačajući ratne podjele i otežavajući saradnju među zajednicama.

Sporazum je okončao široko rasprostranjeno nasilje, ali je također uspostavio složen, etnički zasnovan politički sistem koji i dalje oblikuje institucije i društveni pejzaž Bosne i Hercegovine.[1,2] Upravljanje je i dalje fragmentirano i često paralizirano na više administrativnih nivoa pozivanjem na vitalni nacionalni interes i slabo koordiniranim administrativnim strukturama, podrivajući i dosljednost reformi politika i sposobnost javnih institucija da služe svim građanima.[3] Napori na obnovi i reformama u ključnim sektorima kao što su policija, zdravstvo i obrazovanje više puta su bili blokirani ili su dodatno jačali podjele, odražavajući tenzije između težnji za izgradnju države i stvarnosti lokalne, etnički strukturirane podjele vlasti[4,5]

U mnogim područjima, naslijeđe ratnih zločina ostaje neriješeno i nastavlja oblikovati javni život i stavove prema pomirenju, suživotu i pravdi.[6] Ljudi iz različitih sredina rade zajedno, pohađaju iste škole i žive jedni pored drugih, ali sjećanja na rat i dalje podrivaju društvenu koheziju, utičući na međuljudske odnose. U zajednicama koje su bile teško pogođene nasiljem, podjele su još vidljivije, utičući na obrazovanje, zaposlenje i javni život. Pozitivni primjeri saradnje i pomirenja postoje, ali rijetko dobijaju šire priznanje u političkoj sferi. Organizacije civilnog društva imaju važnu ulogu u poticanju dijaloga i obnovi povjerenja, ali njihove inicijative često teško pariraju glasnijim porukama političkih elita koje imaju koristi od održavanja podjela i nepovjerenja među zajednicama. Međunarodni akteri također pružaju važnu podršku, ali ti napori često ne dosežu nivo dugoročnog i lokalno utemeljenog angažmana potrebnog za održivo pomirenje.[7]

U ovom kontekstu, pitanja pravde, posebno potraga za nestalima, krivično gonjenje počinilaca i priznanje žrtava, spadaju među najosjetljivija i najspornija pitanja. Od okončanja rata, sudovi u Bosni i Hercegovini procesuirali su gotovo osam stotina predmeta ratnih zločina, što je jedan od najopsežnijih domaćih napora u procesuiranju ratnih zločina u svijetu.[8] Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju također je podigao optužnice protiv 161 visokorangiranog počinioca, uključujući političke i vojne lidere, stvarajući važne presedane za odgovornost na globalnom nivou.

Potraga za tranzicijskom pravdom, međutim, dala je mješovite rezultate. Sudski postupci i memorijali često se tumače kroz nacionalističke perspektive, ponekad produbljujući društvene razdore.[9,10] Negiranje utvrđenih zločina, uključujući genocid u Srebrenici, nastavlja se uporedo s porastom govora mržnje usmjerenog protiv različitih etničkih grupa. S više od tri hiljade prijavljenih predmeta ratnih zločina koji tek trebaju biti procesuirani, mnogi preživjeli strahuju da njihovi predmeti nikada neće doći na red. Ova stvarnost stvorila je široko rasprostranjen skepticizam o tome mogu li sama krivična gonjenja donijeti pravdu i priznanje koje žrtve i njihove zajednice i dalje traže.[11,12]

Kao rezultat ovih izazova, suđenja koja su predstavljana kao instrumenti za obnovu povjerenja među etničkim grupama, na primjer kroz otkrivanje istine i kažnjavanje počinilaca, nisu temeljno transformirala međuetničke odnose.[13,14] Umjesto toga, negiranje i revizionizam nastavljaju legitimirati nacionalističke narative, pri čemu političke i medijske elite aktivno promoviraju revizionističke prikaze kako bi mobilizirale podršku i održale etničke granice.

U ovom kontekstu, napori za jačanje društvene kohezije i pravde su fragmentirani. Sveobuhvatni podaci o stavovima i potrebama javnosti ključni su za informiranje diskusija o suočavanju s prošlošću i osmišljavanje djelotvornih strategija za društvenu koheziju i tranzicijsku pravdu. Istraživanje javnog mnijenja može kreatorima politika pružiti vrijedne uvide

u stavove i prioritete običnih građana širom zemlje, pomažući da se osigura da politike rada budu zasnovane na dokazima i da odražavaju potrebe šire populacije. Bolje razumijevanje potreba i prioriteta za koje građana vjeruju da bi pomogli njihovim zajednicama da se oporave i krenu naprijed može pomoći kreatorima politika u oblikovanju ciljanih i djelotvornih inicijativa te tako unaprijede održivost i inkluzivnost procesa pomirenja.

Ovaj izvještaj predstavlja nalaze istraživanja zasnovanog na kombinaciji kvantitavitnih i kvalitativnih metoda, koje obuhvata anketu na nivou cijele zemlje i detaljno istraživanje u odabranim općinama putem anketa i fokus grupa. Takav sveobuhvatan pristup omogućio je sagledavanje složenih aspekata društvene kohezije, tranzicijske pravde i suočavanja s naslijeđem sukoba u Bosni i Hercegovini, te pružio detaljni uvid u stavove i iskustava građana u cijeloj BiH. Rezultati ovog istraživanja doprinijet će dubljem razumijevanju potreba i prioriteta građana BiH te pružiti osnovu za buduća istraživanja, javne politike i programe. Osvjetljavajući perspektive i iskustava građana, ovaj izvještaj može informirati odgovorniji i djelotvorniji pristup pomirenju, pristup koji je utemeljen u proživljenim iskustvima i prioritetima ljudi Bosne i Hercegovine. ■

DIZAJN ISTRAŽIVANJA, UZORAK I OGRANIČENJA

DIZAJN ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje osmišljeno je s ciljem ispitivanja stavova i mišljenja punoljetnih građana širom Bosne i Hercegovine u vezi sa društvenom kohezijom i tranzicijskom pravdom primjenom mješovitog metodološkog pristupa. Istraživanje se sastojalo od dvije međusobno povezane kvantitativne anketne komponente i sekvencijalne, eksplanatorne kvalitativne komponente. Svaka komponenta osmišljena je tako da generira rezultate relevantne na nivou cijele zemlje i lokalnom nivou, informirajući tekuće napore usmjerene ka pomirenju i razumijevanju u Bosni i Hercegovini.

Slika 1: Komponente istraživanja

Anketa na nivou cijele zemlje (n=1000)

Anketa uživo u domaćinstvima sa nasumično odabranim punoljetnim osobama širom Bosne i Hercegovine, uz korištenje kompjuterski potpomognutog anketiranja uživo radi osiguravanja standardiziranog prikupljanja podataka i maksimalnog kvaliteta podataka.

Općinske ankete (n=1120)

Ciljane ankete proširenog uzorka provedene u osam unaprijed odabranih općina, omogućavajući detaljniju analizu lokalnih perspektiva o temama istraživanja.

Kvalitativne fokus grupe

Šest *online* diskusija fokus grupa sazvanih virtualno u tri regije, pri čemu su grupe strukturirane prema dobi i etničkoj pripadnosti kako bi se pitanja društvene kohezije i pravde istražila detaljnije.

VELIČINA UZORKA I METODE UZORKOVANJA

Anketa na nivou cijele zemlje obuhvatila je reprezentativni uzorak od 1.000 punoljetnih građana (18 godina i stariji) koji žive u Bosni i Hercegovini. Uzorkovanje je provedeno primjenom višestepenog, stratificiranog slučajnog probabilističkog dizajna, pri čemu je kao okvir za uzorak korišten posljednji popis stanovništva iz 2013. godine. Uzorak je najprije stratificiran prema entitetima i Brčko distriktu BiH, a zatim prema 16 definiranih geografskih regija, koje obuhvataju i službene kantone u Federaciji i statističke regije u Republici Srpskoj, te Brčko distrikt BiH. Unutar svake regije, uzorkovanje je dodatno stratificirano prema veličini naselja, odnosno općina (male, srednje i velike).

Primarne jedinice uzorkovanja (Primary Sampling Units – PSU) činile su nasumično odabrane općine u svakoj regiji, nakon čega su metodama vjerovatnoće proporcionalne veličini (Probability Proportional to Size – PPS) nasumično odabrana popisna područja kao sekundarne jedinice uzorkovanja (Secondary Sampling Units – SSU). Unutar svakog odabranog popisnog područja, nasumično je birano do deset domaćinstava primjenom metode slučajne rute (random

walk). U svakom odabranom domaćinstvu, jedan ispitanik je nasumično odabran korištenjem metode „najbližeg rođendana". Kako bi se povećala stopa odziva, za svako domaćinstvo pokušana su do tri ponovna kontakta. Anketari su evidentirali sve ishode uzorkovanja koristeći CAPI softver s GPS podrškom radi osiguranja kvaliteta podataka. Korištenje ovakvog uzorkovanja omogućava procjene s marginom greške od ±5 procenata na nivou pouzdanosti od 95 procenata, uzimajući u obzir klasterski dizajn.

Za potrebe detaljnijih anketa na nivou općina, identificirano je osam unaprijed odabranih općina u kojima je provedeno dodatno uzorkovanje, s ciljem od n=140 intervjua po općini. Osam općina odabranih za dubinske ankete namjenski je izabrano zbog njihovih značajnijih međuetničkih tenzija i/ili specifičnih ratnih iskustava, a to su: Bratunac, Prijedor, Rogatica, Busovača, Čapljina, Goražde, Stolac i Velika Kladuša. Metodologija uzorkovanja bila je identična onoj primijenjenoj u istraživanju na nivou cijele zemlje i zasnivala se na višestepenom stratificiranom slučajnom uzorkovanju prema tipu naselja, pri čemu su popisna područja i domaćinstva odabrani nasumično, a intervjui provedeni uživo korištenjem CAPI metode prikupljanja podataka. Ovakav pristup osigurao je reprezentativnost uzorka na lokalnom nivou i omogućio poređenje s nalazima nacionalnog istraživanja. S obzirom na veličinu uzorka, procjene za pojedinačne općine imaju približnu marginu greške od ±10 procenata pri nivou pouzdanosti od 95 procenata, uz korekciju za klasterski dizajn uzorka. Učesnike fokus grupa regrutirali su anketari koristeći standardizirani upitnik za selekciju učesnika i direktni kontakt unutar lokalnih zajednica u Brčko distriktu BiH, Prijedoru i Stocu. Prilikom regrutacija nastojalo se osigurati da sastav grupa odražava raznolikost u pogledu spola, dobi, obrazovanja, zanimanja i etničke pripadnosti, gdje je to bilo relevantno. Iz učešća su bili isključeni pojedinci povezani s istraživačkim timom, zaposleni u medijima ili marketingu, te osobe koje su učestvovale u sličnim istraživanjima tokom prethodnih godinu dana. Svaka fokus grupa brojala je između šest i deset učesnika.

ANKETNI UPITNIK

Istraživački tim izradio je sveobuhvatan, strukturirani upitnik u skladu s ciljevima istraživanja. Upitnik je osmišljen kako bi obuhvatio stavove ispitanika o društvenoj koheziji, međuetničkim odnosima, ratnim iskustvima, tranzicijskoj pravdi i drugim srodnim temama u Bosni i Hercegovini. Konačna verzija upitnika sadržavala je pitanja o ključnim socio-demografskim karakteristikama ispitanika, ličnim i prioritetima zajednice, međuetničkim odnosima, društvenom učešću i kontaktima, percepcijama sigurnosti, isključenosti i diskriminacije, ratnim iskustvima i njihovom naslijeđu, tranzicijskoj pravdi i odgovornosti, podršci žrtvama i psihosocijalnom blagostanju.

Upitnik se sastojao od zatvorenih i ograničenog broja otvorenih pitanja i, gdje je bilo primjereno, koristio je validirane skale za procjenu mentalnog zdravlja i viktimizaciju. Ovaj instrument prvobitno je izrađen na engleskom jeziku, zatim preveden na jezike u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini, a potom podvrgnut postupku povratnog prevođenja radi provjere tačnosti prevoda. Tokom procesa konsultirani su ključni akteri i stručnjaci iz relevantnih oblasti kako bi se osigurala kulturna primjerenost i jasnoća upitnika. Pilot-istraživanje provedeno je na uzorku najmanje 50 ispitanika s ciljem procjene razumljivosti pitanja, logičkog slijeda upitnika, kvaliteta prevoda i ukupnog trajanja anktetiranja. Povratne informacije prikupljene tokom pilot-istraživanja iskorištene su za izradu konačne revizije upitnika.

Za kvalitativnu komponentu istraživanja izrađen je polustrukturirani vodič za diskusiju, osmišljen tako da prati ključne tematske cjelina obuhvaćene kvantitativnim istraživanjem. Vodič je obuhvatio teme kao što su međuetnički odnosi, iskustva i percepcije pravde i pomirenja, društvena kohezija, naslijeđe rata i prioriteti za budućnost. Pitanja su osmišljena tako da potaknu otvorene i detaljne odgovore i omoguće dublje istraživanje osjetljivih tema kroz dodatna potpitanja. Svaka sesija fokus grupe trajala je približno 90 minuta, a vodili su je obučeni moderatori.

PRIKUPLJANJE PODATAKA

Sve aktivnosti prikupljanja podataka koordinirala je i nadzirala kompanija Prizma Istraživanje i Consulting (Prism Reasearch and Consulting). U okviru kvantitativnog istraživanja, intervjui uživo provedeni su u domovima ispitanika korištenjem tehnologije kompjuterski podržanog ličnog anketiranja (CAPI). Anketari su prošli standardiziranu obuku

koja je obuhvatala istraživačku etiku, administriranje ankete, kontrolu kvaliteta i protokole za komunikaciju sa ispitanicima. Terensko prikupljanje podataka provedeno je tokom marta i početkom aprila 2025. godine, uz kontinuirano praćenje terenskog rada i kontrolu kvaliteta. Stope odziva i ispunjenost demografskih kvota redovno su praćeni radi očuvanja reprezentativnosti uzorka. Konačna stopa odziva iznosila je 42%, što je u skladu sa stopama koje se uobičajeno ostvaruju u istraživanjima javnog mnijenja provedenim uživo u zemljama regiona.

U okviru kvalitativne komponente, obučeni moderatori proveli su šest online diskusija fokus grupa, od kojih je svaka trajala približno 90 minuta. Učesnici su odabrani korištenjem standardiziranog procesa selekcije i primili su simboličnu naknadu za učešće. Sve sesije su audio i video snimane, uz pristanak, radi tačne transkripcije i dubinske tematske analize prikupljenog materijala. Svi podaci su evidentirani u elektronskom obliku, sistematski provjereni radi osiguravanja tačnosti i dosljednosti te sigurno pohranjeni. Prije analize, svi kvantitativni i kvalitativni podaci u potpunosti su anonimizirani kako bi se zaštitila povjerljivost i sačuvala anonimnost ispitanika. Podaci iz kvantitativnog istraživanja preuzeti su iz CAPI sistema i analizirani korištenjem statističkog softvera. Izrađene su deskriptivne statistike i unakrsne analize prema općini, demografskim varijablama i drugim ključnim faktorima. Postupci stratifikacije uzorka i ponderiranja primijenjeni su prema potrebi kako bi se osigurale što preciznije procjene na nivou Bosne i Hercegovine. Kvalitativni podaci prikupljeni iz transkripata diskusija fokus grupa analizirani su tematski kako bi se identificirali ponavljajući obrasci, razlike i ilustrativni citati relevantni za ciljeve istraživanja. Protokol istraživanja, istraživačke instrumente i procedure pribavljanja saglasnosti provjerili su domaći stručnjaci, uključujući eksperte iz oblasti istraživačke etike i psihologije. Svi učesnici dobili su informacije o istraživanju, dali informirani pristanak te su bili upoznati s povjerljivom i dobrovoljnom prirodom svog učešća.

KARAKTERISTIKE UZORKA

ISTRAŽIVANJE NA NIVOU CIJELE ZEMLJE

Anketni uzorak na nivou cijele zemlje bio je uravnotežen prema spolu (49% muškaraca i 51% žena), i obuhvaćene su različite starosne grupe: 31% ispitanika bilo u dobi od 18–35 godina, 26% u dobi od 36–49 godina, a 43% u dobi od 50 godina ili više. Većina ispitanika bila je u braku (57%), dok je 27% navelo da su neoženjeni odnosno neudate. Obrazovna struktura pokazuje da je 56% ispitanika završilo srednje obrazovanje, dok je 27% imalo viši nivo obrazovanja od srednjoškolskog.

▼ Tabela 1: Karakteristike uzorka – anketa na nivou cijele zemlje

Spol		Dob			Bračni status					Obrazovanje			Etnička pripadnost			
Žene	Muškarci	18-35	36-50	51+	Neoženjen/neudata	U braku	Vanbračna zajednica	Razveden/a	Udovac/udovica	< Srednje	Srednje	Više	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Drugo
51%	49%	31%	26%	43%	27%	57%	3%	7%	7%	17%	56%	27%	9%	33%	54%	4%

Radni status ispitanika bio je raznolik: 43% navelo je zaposlenje s punim radnim vremenom, 15% bilo je nezaposleno i tražilo posao, a 22% bilo je u penziji. U pogledu prihoda, 29% je prijavilo mjesečne prihode domaćinstva do 1.000 BAM, a 34% je prijavilo 1.001–2.000 BAM. Većina, 85%, opisala je ekonomski status svog domaćinstva kao prosječan za svoju zajednicu.

Prema etničkoj pripadnosti, uzorak su najvećim dijelom činili Bošnjaci, 54%, Srbi, 33%, i Hrvati, 9%, dok je manji broj ispitanika odabrao opciju da ne odgovori na to pitanje. Vjerska pripadnost uglavnom je odražavala etničku strukturu uzorka, pri čemu se 53% izjasnilo kao muslimani, 32% kao pravoslavci, a 9% kao katolici.

ISTRAŽIVANJE NA NIVOU OPĆINA

Demografski profili znatno su varirali među općinama, što odražava i lokalne strukture stanovništva i prirodu općinskih uzoraka. Spol, dob, obrazovanje, zaposlenost, prihodi, etnička pripadnost i vjerska pripadnost razlikovali su se u zavisnosti od lokacije. Na primjer, neke općine imale su stariju strukturu ispitanika, dok su druge imale veći udio mlađih ispitanika. Nivoi obrazovanja i zaposlenosti također su varirali, što odražava različite lokalne društveno-ekonomske uslove. Etnički profili također su se razlikovali u zavisnosti od lokalnog konteksta. Neke općine bile su homogenije, dok su druge imale raznovrsniju populaciju ili značajnu zastupljenost različitih etničkih grupa. Iz tog razloga, rezultati na nivou općina u ovom izvještaju predstavljeni su prvenstveno kao kontekstualni i komparativni nalazi. Oni se koriste kako bi se pokazale razlike u stavovima između odabranih lokaliteta, a ne kako bi se donosili široki statistički zaključci o svim općinama u Bosni i Hercegovini

OGRANIČENJA

Iako je istraživanje osmišljeno i provedeno korištenjem rigoroznih metoda, potrebno je napomenuti nekoliko ograničenja. Kao i kod svakog istraživanja, na nalaze mogu uticati neuzoračke greške, uključujući neodaziv, pristrasnost društveno poželjnih odgovora, pristrasnost sjećanja, uticaj anketara ili greške pri unosu podataka.

Poduzeto je nekoliko mjera za smanjenje ovih rizika. Anketni upitnik pažljivo je osmišljen i testiran kako bi se osigurali jasnoća, kulturna primjerenost i logičan slijed pitanja. Anketari su prošli standardiziranu obuku iz oblasti istraživačke etike, tehnika intervjuiranja, postavljanja potpitanja i procedura kontrole kvaliteta. Terenski protokoli uključivali su procedure slučajnog odabira, provjere ispunjenosti kriterija za učešće ispitanika i korištenje CAPI uređaja s GPS podrškom radi preciznog prikupljanja podataka. Supervizori su provodili nadzor na terenu i *ad hoc* provjere, a svi podaci detaljno su pregledani radi dosljednosti i potpunosti. Stope odziva i ispunjenost demografskih kvota također su praćene tokom terenskog rada kako bi se smanjila pristrasnost neodaziva.

Korištenje podataka iz popisa stanovništva iz 2013. godine kao okvira za uzorkovanje moglo je imati određena ograničenja u pogledu obuhvata, posebno u područjima gdje su se od popisa dogodile promjene u stanovništvu. To je posebno relevantno u postkonfliktnim kontekstima gdje raseljavanje, povratak, migracije i demografske promjene i dalje oblikuju lokalne populacije. Strategija uzorkovanja nastojala je umanjiti ove rizike kroz stratifikaciju prema regiji i veličini naselja, kao i kroz primjenu metode vjerovatnoće proporcionalne veličini pri odabiru popisnih područja.

Rezultate istraživanja na nivou općina treba tumačiti s posebnim oprezom. Ona su osmišljena da pruže dodatni lokalni uvid u odabrane općine, a ne da služe kao potpuno reprezentativni samostalni profili svake pojedinačne lokalne zajednice. Neki uzorci na nivou općina odstupaju od očekivanog lokalnog demografskog sastava stanovništva, uključujući u odnosu na etničku pripadnost, spol, dob ili obrazovanje. Ova odstupanja mogu biti posljedica male veličine uzorka, demografskih promjena od popisa iz 2013. godine, selektivne migracije, različitih stopa odziva među grupama ili nespremnosti pojedinih ispitanika da otkriju osjetljive informacije. Iz tog razloga, rezultati istraživanja na nivou općina koriste se u izvještaju prvenstveno za ilustriranje lokalnih varijacija i kontekstualnog poređenja, dok anketa na nivou cijele zemlje ostaje glavna osnova za zaključke na nivou cijele zemlje.

Kvalitativna komponenta pruža važan kontekst za tumačenje rezultata istraživanja. Međutim, učesnici fokus grupa odabrani su namjenski i nisu statistički reprezentativni za širu populaciju. Regrutacija je provedena putem standardiziranog postupka selekcije, a moderatori su obučeni da koriste strukturirani vodič, neutralan jezik i uravnoteženo vođenje diskusije. Rezultate diskusija fokus grupa stoga treba razumjeti kao ilustraciju proživljenih iskustava, lokalnih narativa i mogućih objašnjenja obrazaca u anketnim podacima, a ne kao reprezentativne dokaze. ■

REZULTATI
1. PRIORITETI

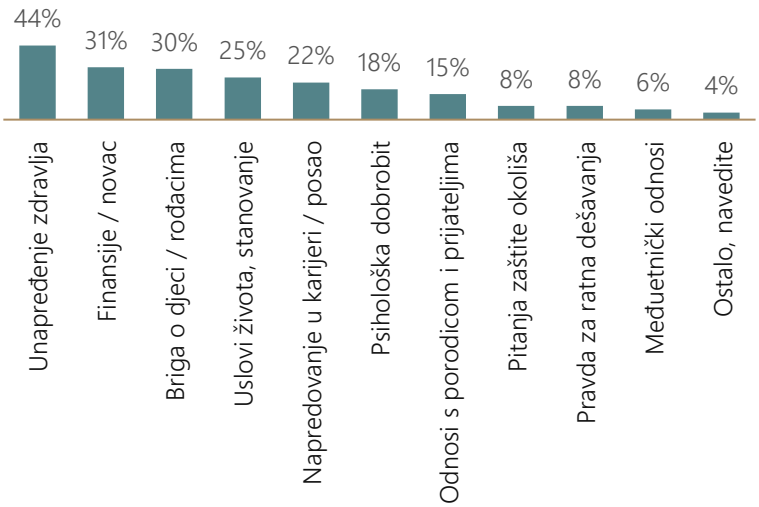
1.1 SVAKODNEVNE POTREBE SU NA PRVOM MJESTU, ALI PRAVDA I KOHEZIJA SU VAŽNE

PRIORITETI

Ljudi u Bosni i Hercegovini prvenstveno su fokusirani na zadovoljavanje svojih svakodnevnih potreba, uključujući zdravlje, siromaštvo, zaposlenje, stanovanje i brigu o porodici. Kada ih se pita o njihovim ličnim životima, prioriteti su uglavnom praktični i neposredni: očuvanje zdravlja (44%), finansijska stabilnost (31%), briga o djeci ili članovima porodice (30%), životni uslovi i stanovanje (25%) te napredovanje u karijeri ili pronalaženje posla (22%). Pitanja koja se direktno odnose na pravdu za ratne događaje (8%) i unapređenje odnosa s drugim etničkim grupama (6%) spominju se znatno rjeđe.

Možda i očekivano, mlađi ispitanici su znatno više fokusirani na napredovanje u karijeri, što navodi 48% osoba u dobi od 18 do 35 godina, u poređenju sa samo 3% osoba u dobi od 50 godina i starijih. Stariji ispitanici, nasuprot tome, više su fokusirani na zdravlje, što navodi 58% osoba u dobi od 50 godina i starijih, u poređenju s 26% osoba u dobi od 18 do 35 godina. Ispitanici u dobi od 36 do 49 godina također češće daju prioritet brizi o djeci ili rodbini, 43%, u poređenju s 22% među ispitanicima u dobi od 18 do 35 godina.

Slika 2: Lični prioriteti (% ispitanika) – anketa na nivou cijele zemlje

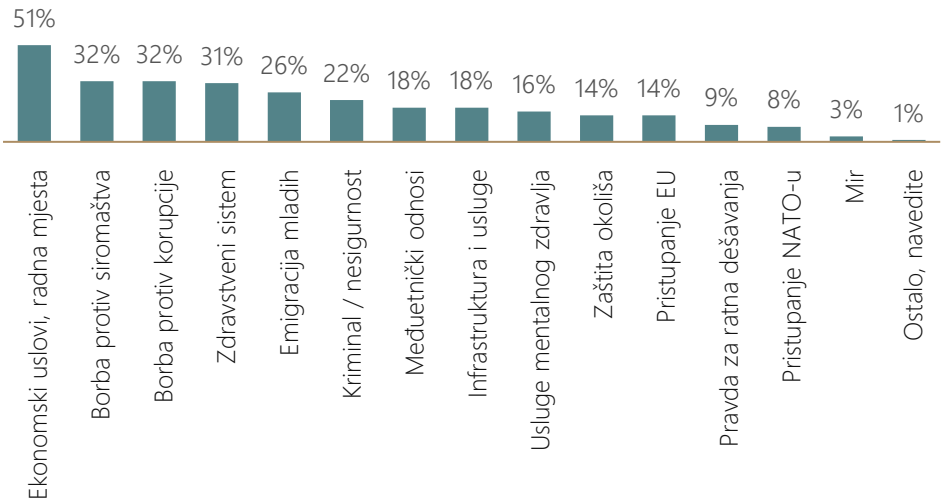
Rezultati ankete po općinama pokazuju slične obrasce. Praktične potrebe dominiraju ličnim prioritetima na svim lokacijama, uključujući zdravlje, finansije, poslove, stanovanje i brigu o porodici. Unapređenje zdravlja kreće se od 26% u Bratuncu do 59% u Velikoj Kladuši, dok finansije dosežu 52% u Velikoj Kladuši. Na gotovo svim lokacijama, vrlo mali broj ispitanika navodi ostvarivanje pravde za ratne događaje ili unapređenje odnosa s drugim etničkim grupama kao glavnu brigu u svom ličnom životu, često ispod 10%.

U odgovorima na pitanje o tome na šta bi se vlast trebala fokusirati, šira društvena pitanja postaju izraženija. Unapređenje ekonomije ostaje najviši prioritet (51%), zatim slijede borba protiv siromaštva (32%), borba protiv korupcije (32%) i zdravstveni sistem (31%). Međutim, podršku pomirenju ili boljim odnosima između etničkih grupa navodi 18% ispitanika, a ostvarivanje pravde za ratne događaje 9%. Pravda za ratne događaje navodi se kod 15% ispitanika hrvatske nacionalnosti i 11% ispitanika bošnjačke nacionalnosti, dok je kod ispitanika srpske nacionalnosti to

svega 1%. Ove teme i dalje su rangirane niže u odnosu na ekonomska i zdravstvena pitanja, ali se pojavljuju češće kada su predstavljene kao kolektivni ciljevi, a ne kao lični prioriteti.

Općinske ankete pokazuju sličan obrazac, uz ukazivanje na lokalne varijacije. Ekonomska pitanja, poslovi, siromaštvo, infrastruktura i zdravstvo ostaju najčešće spominjana područja za djelovanje vlasti. Međutim, pravda i pomirenje u nekim mjestima znatno više dolaze do izražaja kao prioriteti vlasti. Ostvarivanje pravde za ratne događaje doseže 44% u Stocu i 34% u Čapljini, dok podrška pomirenju iznosi 31% u Stocu i 28% u Čapljini. Ovi nivoi su znatno viši od nivoa lične zabrinutosti za ista pitanja.

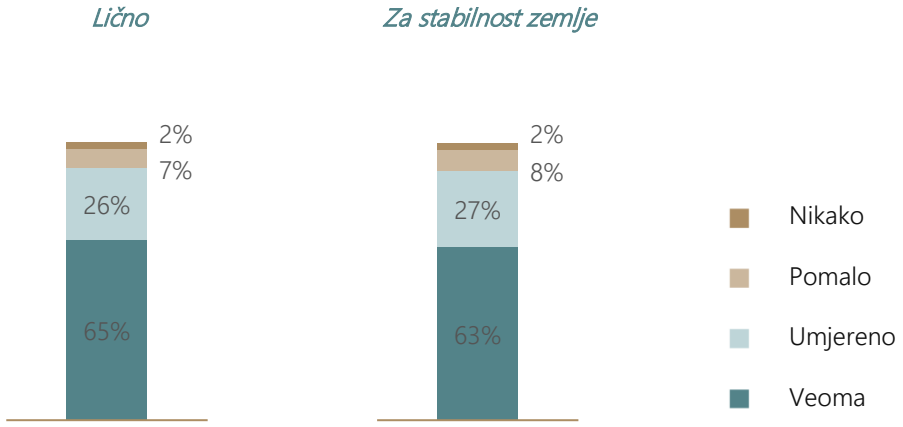
Slika 3: Prioriteti za vlast (% ispitanika) – anketa na nivou cijele zemlje

MEĐUETNIČKI ODNOSI I PRAVDA KAO PRIORITETI

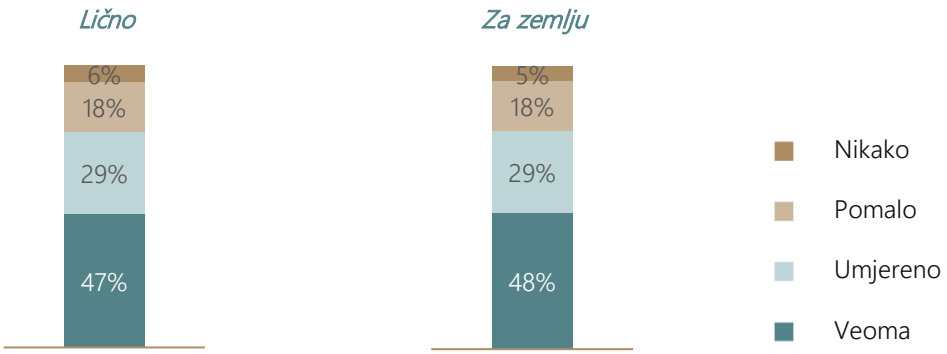
Važnost ostvarivanja pravde i unapređenje međuetničkih odnosa, koja je posebno izražena u pojedinim općinama, potvrđuje se i u širim rezultatima istraživanja. Iako se u većini sredina pravda i društvena kohezija rijetko navode kao neposredni lični prioriteti, često se smatraju važnim pitanjima koja zahtijevaju kontinuiran angažman. Kada je riječ o društvenoj koheziji, gotovo dvije trećine ispitanika (65%) smatra da je veoma važno nastaviti raditi na unapređenju odnosa između Bošnjaka, Srba i Hrvata, dok 26% smatra da je to umjereno važno. Kada se ovo pitanje posmatra kroz prizmu stabilnosti i razvoja zemlje, 63% ispitanika ocjenjuje takve napore kao veoma važne, a 27% kao umjereno važne. Vrlo mali broj ispitanika smatra da su takvi napori tek neznatno važni ili da nisu uopće važni. Na nivou općina također postoji široko rasprostranjeno uvjerenje da je unapređenje odnosa između bošnjačkih, srpskih i hrvatskih zajednica i dalje važno kako za pojedinca tako i za budućnost zemlje. Stolac se izdvaja kao jedina općina u kojoj je ovaj stav manje izražen, iako većina ispitanika i tamo smatra da su ovi napori umjereno (50%) ili veoma (11%) važni za očuvanje mira i stabilnosti.

Slika 4: Percipirana važnost nastavka napora na unapređenju odnosa između bošnjačkih, srpskih i hrvatskih zajednica – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Nastavak napora usmjerenih na ostvarivanje pravde za ono što se dogodilo tokom rata smatra veoma važnim 47% ispitanika kada je riječ o njima lično i 48% kada je riječ o državi u cjelini, dok dodatnih 29% u oba slučaja ove napore ocjenjuje kao umjereno važne. Vrlo mali broj ispitanika smatra da takvi napori uopće nisu važni - 6% kada je riječ o njima lično i 5% kada je riječ o državi. Međutim, na lokalnom nivou prisutne su značajne razlike. U Bratuncu i Velikoj Kladuši, 76% ispitanika smatra da su napori za ostvarivanje pravde veoma važni za njih lično, a 84%, odnosno 78%, smatra ih veoma važnim za budućnost zemlje. U Busovači su stavovi podijeljeniji, pri čemu približno polovina ispitanika smatra pravdu veoma važnom (46% lično i 51% na nivou cijele zemlje). Nasuprot tome, u Čapljini, Stocu i Goraždu manje od 15% ispitanika smatra da su napori za ostvarivanje pravde veoma važni, bilo za njih lično ili za zemlju u cjelini.

Slika 5: Važnost nastavka napora usmjerenih na ostvarivanje pravde za događaje iz perioda rata – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

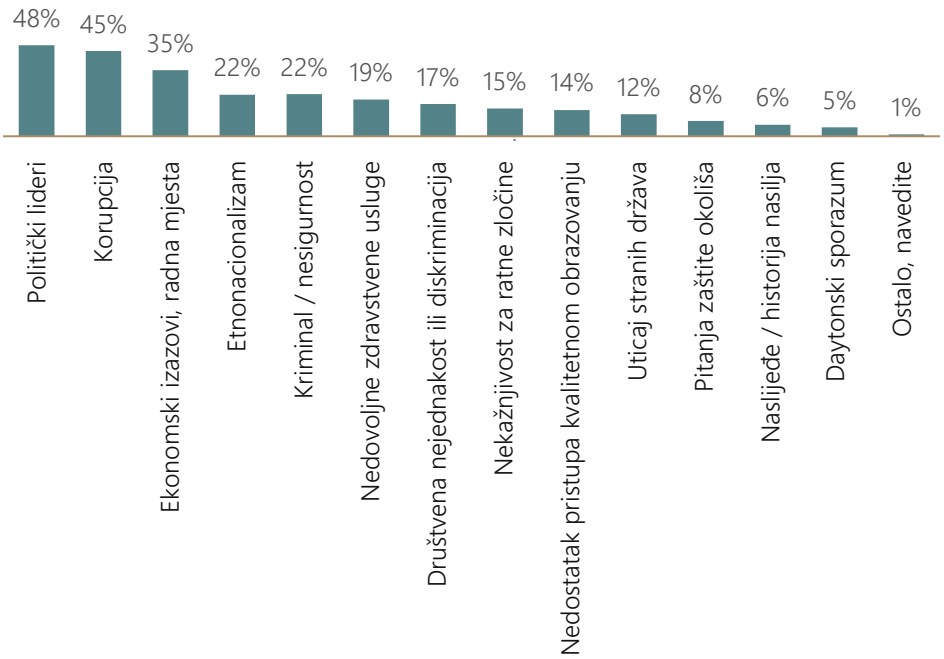

1.2 POLITIKA I KORUPCIJA PREPOZNATI SU KAO KLJUČNI IZAZOVI

OSNOVNI UZROCI IZAZOVA S KOJIMA SE BIH SUOČAVA

Građani u cijeloj Bosni i Hercegovini najveće izazove s kojima se zemlja suočava prvenstveno povezuju s političkom nefunkcionalnošću, korupcijom i slabim ekonomskim izgledima. Kada razmišljaju o širim problemima koji danas opterećuju zemlju, gotovo polovina ispitanika navodi političke lidere (48%) kao jedan od glavnih uzroka tih izazova, dok gotovo jednako veliki udio ispitanika ističe korupciju (45%). Odmah iza njih slijede ekonomski problemi i nezaposlenost (35%), etnonacionalizam (22%) i problemi kriminala ili nesigurnosti (22%) također se izdvajaju kao značajni problemi. Ostala pitanja spominju se rjeđe, uključujući nedovoljno kvalitetne zdravstvene usluge (19%), društvena nejednakost i diskriminacija (17%), nekažnjivost za događaje u ratu (15%), nedostatak pristupa kvalitetnom obrazovanju (14%), uticaj stranih država (12%), ekološki problemi (8%), naslijeđe nasilja i ratne prošlosti (6%) i Daytonski mirovni sporazum (5%). U svim etničkim grupama, politički lideri se dosljedno prepoznaju kao glavni uzrok problema u zemlji. Takav stav dijeli 42% ispitanika hrvatske nacionalnosti, 48% ispitanika srpske nacionalnosti i 49% ispitanika bošnjačke nacionalnosti.

Slika 6: Glavni uzroci problema s kojima se BiH danas suočava (% ispitanika) – anketa na nivou cijele zemlje

Anketa na nivou općina potvrđuju isti opći obrazac, ali istovremeno ukazuju na lokalne razlike u intenzitetu zabrinutosti. U svim obuhvaćenim općinama, građani često prepoznaju korupciju i političke lidere kao primarne uzroke problema s kojima se Bosna i Hercegovina suočava. Ove zabrinutosti posebno su izražene u Velikoj Kladuši, gdje korupciju navodi 70%, a političke lidere 66% ispitanika, a također su veoma prisutne i u Busovači. Zabrinutost zbog ekonomskih problema i nezaposlenosti znatno varira među općinama, krećući se od svega 4% u Bratuncu do 44% u Stocu i Velikoj Kladuši. Stavovi o etnonacionalizmu također se razlikuju, pa ga kao jedan od glavnih problema navodi samo 6% ispitanika u Bratuncu, u poređenju s trećinom stanovnika u Velikoj Kladuši. Drugi lokalni problemi izraženiji su u određenim općinama, uključujući kriminal i nesigurnost, koji dosežu 53% u Velikoj Kladuši i 39% u

Goraždu. Društvena nejednakost, nedovoljno kvalitetno obrazovanje i neadekvatne zdravstvene usluge najčešće se ističu u Stocu i Velikoj Kladuši.

Problem korupcije često je bio jedna od ključnih tema u diskusijama fokus grupa. Na primjer, u Brčkom su učesnici istakli osjećaj nemoći pred korupcijom, opisujući sistem u kojem su politički i finansijski interesi toliko duboko isprepleteni da građani imaju dojam da gotovo nemaju mogućnosti da se takvom stanju suprotstave ili da ga promijene.

> *„Pa, nema tu nešto mnogo, ne znam, da mi možemo uraditi, onako, lično, da se možemo boriti protiv toga, jer kod nas najviše novac prevladava, a novca najviše ima u politici, tako da…" (učesnik iz Brčkog)*

U Stocu su učesnici istakli da je pristup zaposlenju i javnim resursima često uslovljen političkom podobnošću, zbog čega oni koji nemaju odgovarajuće veze ostaju na čekanju unedogled i na kraju bivaju razočarani.

> *„…moraš biti politički podoban moraš biti blizak općini i glavešinama u općini čekati godinama biti im sluga biti podoban ispunjavati njihove želje njihove potrebe a većina izvisi na kraju prazna obećanja…" (učesnik iz Stoca)*

UTICAJ I POŠTOVANJE

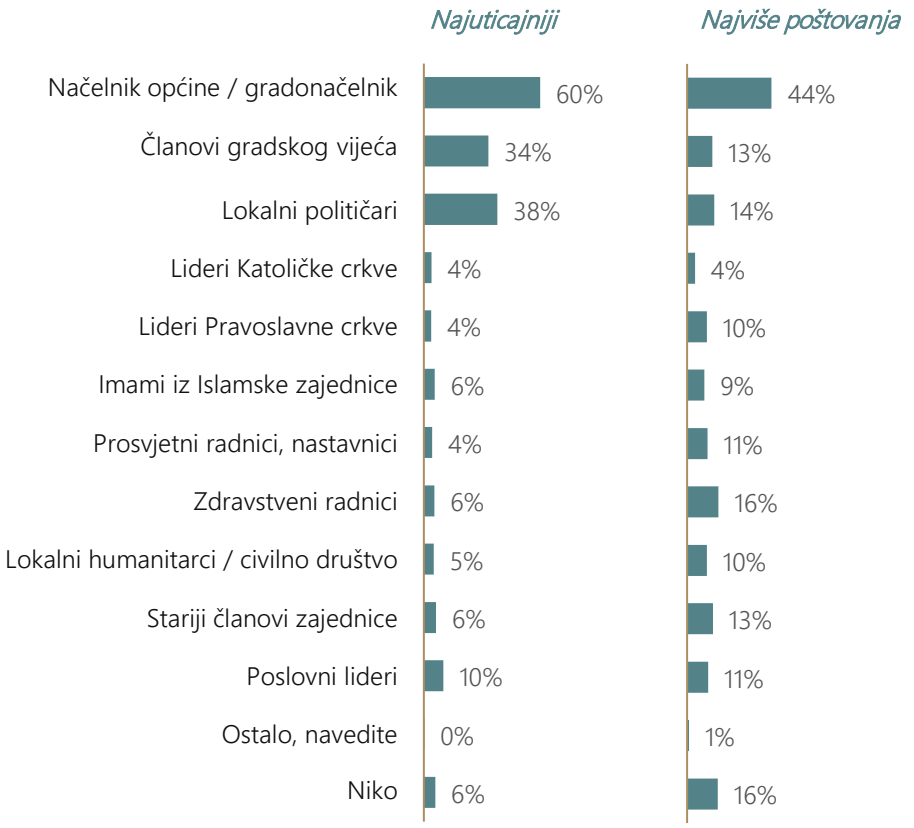
S obzirom na to da politika zauzima istaknuto mjesto među brigama ispitanika, istraživanje je također ispitalo koga građani smatraju uticajnim akterima u svojim zajednicama i da li je taj uticaj praćen i poštovanjem. Na nivou cijele zemlje, načelnici općina i gradonačelnici percipiraju se kao najuticajniji lokalni akteri, pri čemu ih 60% ispitanika prepoznaje kao ključne donosioce odluka. Oni ujedno dobivaju najviši nivo poštovanja, iako u manjem obimu (44%), što ukazuje na to da uticaj nije uvijek u potpunosti praćen poštovanjem. I drugi lokalni politički akteri prepoznati su kao uticajni, uključujući članove gradskih vijeća (34%) i lokalne političare (38%). Međutim, znatno manji broj ispitanika smatra ih osobama koje uživaju poštovanje u svojim zajednicama (13%, odnosno 14%). Nasuprot tome, zdravstveni radnici se navode kao poštovane osobe kod 16% ispitanika, stariji članovi zajednice kod 13%, prosvjetni radnici i poslovni lideri kod 11%, dok se lokalni humanitarci i predstavnici civilnog društva spominju kod 10% ispitanika.

Percepcije o tome ko su poštovani i uticajni akteri također se razlikuju prema etničkoj pripadnosti. Ispitanici bošnjačke nacionalnosti češće navode da su načelnici općina i gradonačelnici osobe koje uživaju poštovanje (51%) i imaju značajan uticaj (66%). S druge strane, ispitanici hrvatske nacionalnosti češće prepoznaju članove gradskih vijeća, lokalne političare, vjerske vođe, prosvjetne radnike, zdravstvene radnike i predstavnike civilnog društva kao poštovane ili uticajne osobe u svojim zajednicama. Ispitanici srpske nacionalnosti češće od ostalih navode da u njihovoj općini ne postoji nijedna osoba koja uživa posebno poštovanje (35%).

Podaci na nivou općina pokazuju sličan obrazac, ali i značajne razlike među lokalnim zajednicama. Načelnici općina smatraju se posebno uticajnim u Rogatici (83%), Goraždu (68%), Velikoj Kladuši (63%) i Busovači (64%). U drugim zajednicama, uticaj je raspoređen drugačije. U Stocu i Čapljini, članovi gradskih vijeća smatraju se još uticajnijim, pri čemu ih takvima vidi 86% ispitanika u Stocu i 67% u Čapljini. U Prijedoru, polovina ispitanika prepoznaje lokalne političare, a ne formalne nosioce izvršne vlasti, kao najuticajnije aktere u zajednici.

Podaci o poštovanju pokazuju veće razlike među lokalnim zajednicama. Načelnici općina uživaju najveći stepen poštovanja u nekoliko sredina, uključujući Veliku Kladušu (56%) i Busovaču (47%). U Stocu i Čapljini, članovi gradskih vijeća i drugi lokalni političari uživaju značajan nivo poštovanja. U mjestima kao što su Prijedor, Busovača i Velika Kladuša, zdravstveni radnici se ubrajaju među najpoštovanije osobe u zajednici. Rogatica se posebno izdvaja po tome što čak 62%, stanovnika navodi da nijedna grupa ili pojedinac ne uživaju njihovo poštovanje.

Slika 7: Akteri s najvećim uticajem i poštovanjem u općini – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

REZULTATI

2. DRUŠTVENA KOHEZIJA

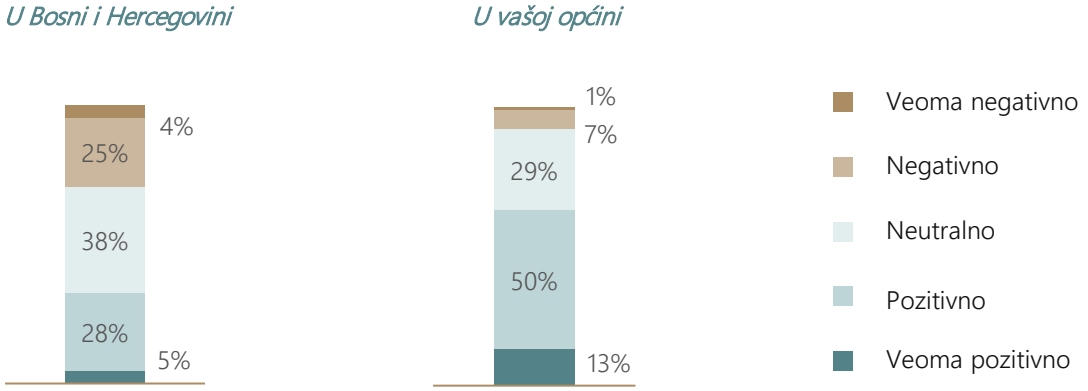
2.1 SPOR NAPREDAK, ALI IZRAŽENA POTREBA ZA UNAPREĐENJEM MEĐUETNIČKIH ODNOSA

STANJE MEĐUETNIČKIH ODNOSA

Većina stanovnika Bosne i Hercegovine ima ambivalentan stav o općem stanju međuetničkih odnosa, ali su znatno pozitivniji kada razmišljaju o odnosima u vlastitoj općini. Na nivou cijele zemlje, samo mali udio ispitanika ocjenjuje međuetničke odnose kao veoma pozitivne (5%), a nešto više od četvrtine opisuje ih kao pozitivne (28%). Najveći udio ispitanika ocjenjuje odnose kao neutralne (38%), dok ih oko četvrtine smatra negativnim (25%), a 4% veoma negativnim. Ovakva raspodjela ukazuje osjećaj nesigurnosti i ističe i dalje prisutne izazove u izgradnji povjerenja i saradnje među etničkim grupama. Razlike među demografskim grupama su uglavnom male; međutim, ispitanici srpske nacionalnosti nešto češće ocjenjuju međuetničke odnose na nivou cijele zemlje kao pozitivne ili veoma pozitivne (40%), u poređenju sa ispitanicima bošnjačke (29%) i hrvatske nacionalnosti (27%).

Percepcije međuetničkih odnosa povoljnije su kada ispitanici ocjenjuju odnose u vlastitoj općini. Većina ih stanje opisuje kao pozitivno (50%) ili veoma pozitivno (13%), dok je 29% neutralno, a samo manji dio odnose smatra negativnim (7%) ili veoma negativnim (1%). Razlika između percepcije na nivou cijele zemlje i na nivou općina može odražavati veću bliskost sa susjedima i svakodnevnu saradnju, kao i političke tenzije na državnom nivou. Pozitivnija procjena lokalnih odnosa najizraženija je među bošnjačkim i srpskim ispitanicima. Ukupno 69% ispitanika bošnjačke nacionalnosti i 61% ispitanika srpske nacionalnosti opisuje odnose u svojoj općini kao pozitivne ili veoma pozitivne, u poređenju sa 42% ispitanika hrvatske nacionalnosti.

Slika 8: Percepcija međuetničkih odnosa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Istraživanja na nivou općina pokazuju sličnu razliku između percepcija na nivou cijele zemlje i na nivou općina, ali također ukazuju na važne lokalne specifičnosti. U svim obuhvaćenim općinama, ocjene međuetničkih odnosa na nivou cijele zemlje u velikoj mjeri prate obrazac ambivalentnosti uočen na nivou cijele zemlje, pri čemu oko četvrtine ispitanika izražava pozitivne stavove, dok sličan udio izražava i negativne stavove. U većini općina, najveći udio ispitanika zauzima neutralan stav. Međutim, negativne ocjene su najizraženije u Bratuncu, gdje 40% ispitanika opisuje odnose kao negativne ili veoma negativne, i u Prijedoru, gdje taj udio čini 51%. Kao i u na nivou cijele zemlje, procjene su općenito pozitivnije kada ispitanici govore o međuetničkim odnosima u vlastitim zajednicama.

Zaključci fokus grupa dodatno ukazuju na složeniju i nijansiraniju sliku međuetničkih odnosa. Iako učesnici nisu rekli da ne postoji svakodnevni suživot, više puta su ukazivali na situacije i okruženja u kojima identitet, politika, jezik ili

naslijeđe rata postaju vidljiviji i doprinose porastu međuetničkih tenzija. U Brčkom su učesnici opisivali trenutno stanje međuetničkih odnosa kao stabilno i uglavnom mirno.

> *„ Ja u svom društvu ne gledam toliko na tu podijeljenost, ili tipa u školi, nije mi to toliko bitno kao što je bitno, ne znam, u takvim nekim gradovima gdje je baš to izraženo." (učesnik iz Brčkog)*

Međutim, određeni učesnici naglasili su da se tenzije intenziviraju u vrijeme određenih događaja ili povodom političkih pitanja, što ukazuje na to da su latentne tenzije i dalje prisutne, usprkos tome što se svakodnevni odnosi uglavnom čine skladni.

> *„Postoje određeni datumi gdje mi... Znamo svake godine da će da porastu tenzije. Pogotovo tamo oko nove godine i Božića i ne znam kad su i Bajrami također. Znači svaki put uvijek ima određeni period gdje rastu te tenzije, gdje se to promoviše i medijski."*

U Prijedoru su percepcije međuetničkih odnosa na ličnom nivou također uglavnom pozitivne, iako su ispitanici ukazivali na to da se povremeno pojavljuju nacionalistički grafiti ili retorika koja produbljuje podjele. Neki učesnici naveli su da je i dalje prisutan osjećaj nesigurnosti i nedostatka povjerenja u institucije, što doprinosi percepciji društvene stagnacije i potiče mnoge mlade ljude da razmišljaju o odlasku iz ovog područja.

Situacija u Stocu ocijenjena je kao složenija, pri čemu su učesnici isticali da su odnosi između Hrvata i Bošnjaka i dalje obilježeni vidljivom odvojenošću i opreznim međusobnim interakcijama. Institucionalna naslijeđa, kao što je postojanje „dvije škole pod jednim krovom", dodatno učvršćuju osjećaj podijeljenosti.

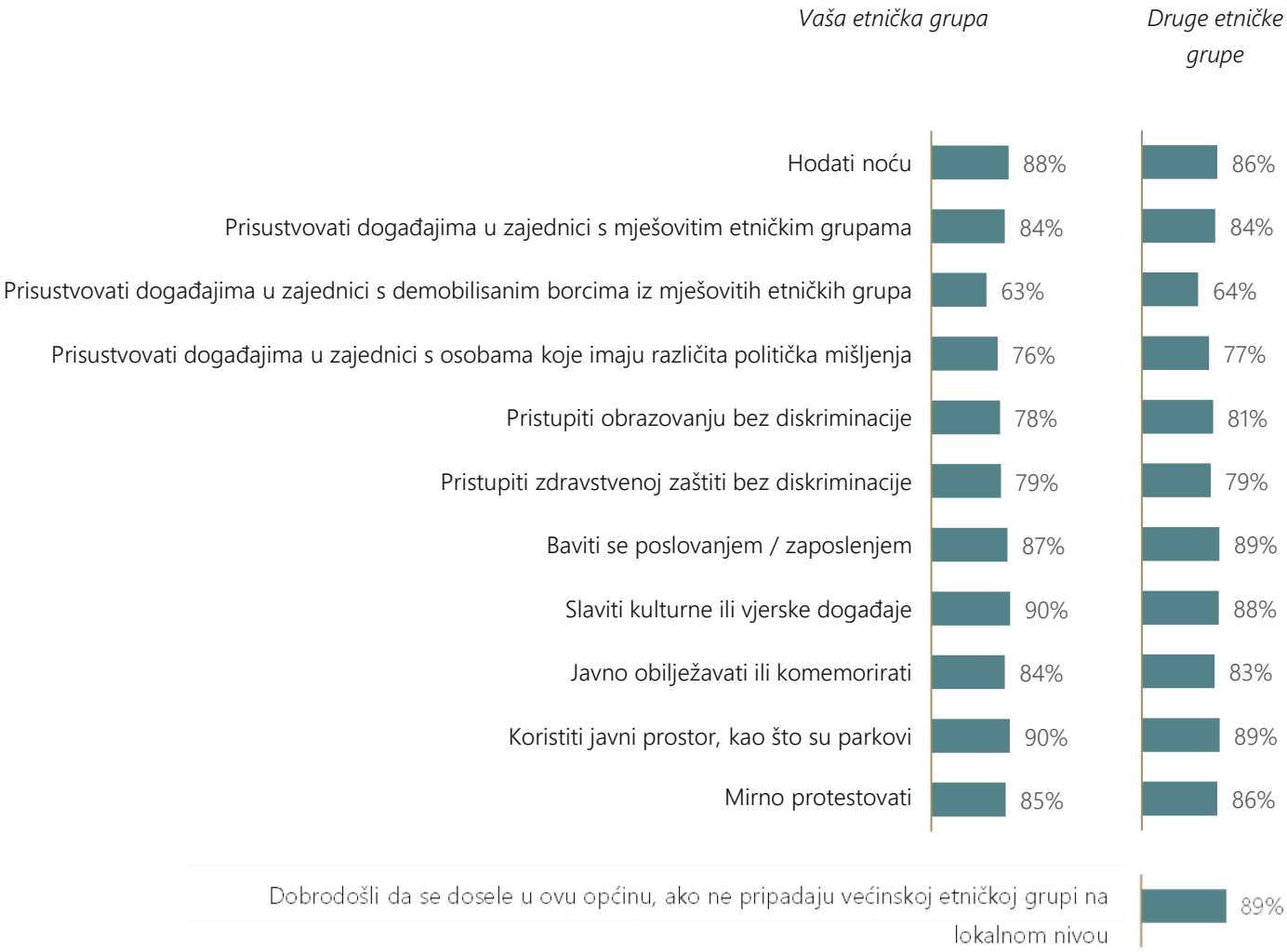
> *„Pa, ja imam sad 20 godina, tako da ne znam baš ni kakva je bila situacija u Stocu prije 10 godina, ali znam da sada je zategnuto i da nije nimalo dobro. Većinom neće niko da kaže svoje mišljenje, a sada znaj šta mu neko misli." (učesnik iz Stoca)*

SVAKODNEVNA SLOBODA I SIGURNOST

Pozitivnija percepcija međuetničkih odnosa na lokalnom nivou ogleda se i u uvjerenju da pripadnici svih etničkih grupa mogu učestvovati u različitim aspektima svakodnevnog života, slobodno i bez straha. Za gotovo sve oblasti svakodnevnog života, uključujući kretanje noću, prisustvovanje zajedničkim događajima, pristup obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, poslovne prilike, javne proslave, korištenje javnih prostora i mirni protesti, više od 80% smatra da i pripadnici njihove etničke grupa i drugih etničkih grupa mogu učestvovati slobodno i bez straha. Značajan izuzetak predstavlja učešće na događajima u zajednici koji uključuju demobilisane borce različitih etničkih pripadnosti, gdje je nivo povjerenja niži, kako kada je riječ o vlastitoj etničkoj grupi (63%), tako i o drugim etničkim grupama (64%). Ova oblast i dalje se percipira kao osjetljiva. U skladu s ovim nalazima, 89% ispitanika smatra da su osobe koje ne pripadaju lokalno dominantnoj etničkoj grupi dobrodošle da se dosele u njihovu općinu, dok 11% smatra da nisu dobrodošle.

Ispitanici hrvatske nacionalnosti dosljedno su manje skloni od ispitanika srpske i bošnjačke nacionalnosti vjerovati da pripadnici njihove etničke grupe mogu slobodno i bez straha učestvovati u svakodnevnim aktivnostima, uključujući pristup obrazovanju bez diskriminacije (61% u poređenju s 93% među Srbima i 74% među Bošnjacima), pristup zdravstvenoj zaštiti (63% u poređenju s 94% i 75%), uključivanje u poslovanje ili zaposlenje (60% u poređenju s 92% i 89%) i mirno protestiranje (59% u poređenju s 87% i 89%). Ispitanici hrvatske nacionalnosti također su manje skloni vjerovati da su osobe koje ne pripadaju lokalno dominantnoj etničkoj grupi dobrodošle u njihovu općinu (69%, u poređenju s 92% Srba i 91% Bošnjaka).

Slika 9: Uvjerenje da ljudi iz vlastite i drugih etničkih grupa mogu obavljati sljedeće aktivnosti slobodno i bez straha – anketa na nivou cijele zemlje (% da)

Istraživanja na nivou općina također pokazuju da se ova iskustva razlikuju od jedne lokalne zajednice do druge. U Bratuncu, Prijedoru, Busovači i Velikoj Kladuši, većina ispitanika navodi da se ljudi osjećaju sigurno i slobodno da učestvuju u svakodnevnim i društvenim aktivnostima, bez obzira na etničku pripadnost. U Čapljini i Stocu, ispitanici znatno rjeđe smatraju da se ljudi mogu osjećati sigurno i slobodno, posebno kada je riječ o međusobnom druženju i interakciji pripadnika različitih etničkih grupa ili učešću na javnim događajima. Goražde pokazuje karakteristike oba ova obrasca, uz povoljnije rezultate nego u Čapljini i Stocu, ali uz i dalje prisutne određene zabrinutosti. Situacija u Rogatici također pokazuje mješovitu sliku, pri čemu ispitanici uglavnom smatraju da se ljudi osjećaju sigurno kada je riječ o osnovnim aktivnostima, ali izražavaju veću zabrinutost u vezi s učešćem na događajima koji okupljaju demobilisane borce ili osobe različitih političkih uvjerenja. U svim općinama, prisustvovanje događajima vezanim za rat ili politiku predstavlja oblast u kojoj se ljudi osjećaju najmanje slobodno.

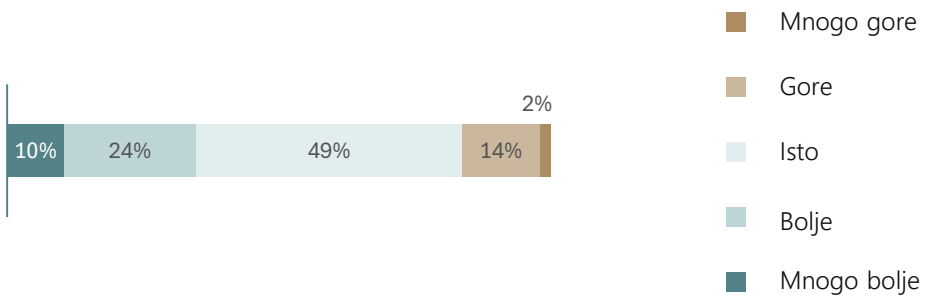
Opisane razlike među lokalnim zajednicama uočavaju se u stavovima o tome da li su osobe koje ne pripadaju lokalno dominantnoj etničkoj grupi dobrodošle u općinu. U Bratuncu (98%), Busovači (86%), Prijedoru (79%) i Velikoj Kladuši (79%), većina ispitanika smatra da su osobe izvan lokalno dominantne etničke grupe dobrodošle. Nasuprot tome, u Rogatici (57%), Goraždu (52%), Stocu (39%) i posebno Čapljini (21%), manji udio ispitanika navodi da je to slučaj. U Čapljini, 79% ispitanika smatra da novopridošlice iz drugih etničkih grupa nisu dobrodošle, dok u Stocu isto mišljenje dijeli 61% ispitanika.

DOSADAŠNJI NAPREDAK I DALJI NAPORI

Prethodni rezultati ukazuju na relativno pozitivne međuetničke odnose na lokalnom nivou, iako oni variraju između gradova, te veći stepen zabrinutosti kada je riječ o odnosima na nivou cijele zemlje. Međutim, zabrinjavajući trend predstavlja percepcija da je napredak u unapređenju međuetničkih odnosa ograničen. Na nivou cijele zemlje, trećina ispitanika (34%) navodi da su se međuetnički odnosi u njihovoj općini poboljšali u posljednjih 10 godina, dok oko polovine (49%) smatra da su ostali nepromijenjeni, a 16% da su se pogoršali. Ispitanici bošnjačke nacionalnosti češće od ostalih navode pogoršanje odnosa (19% u poređenju s 9% među Hrvatima i Srbima).

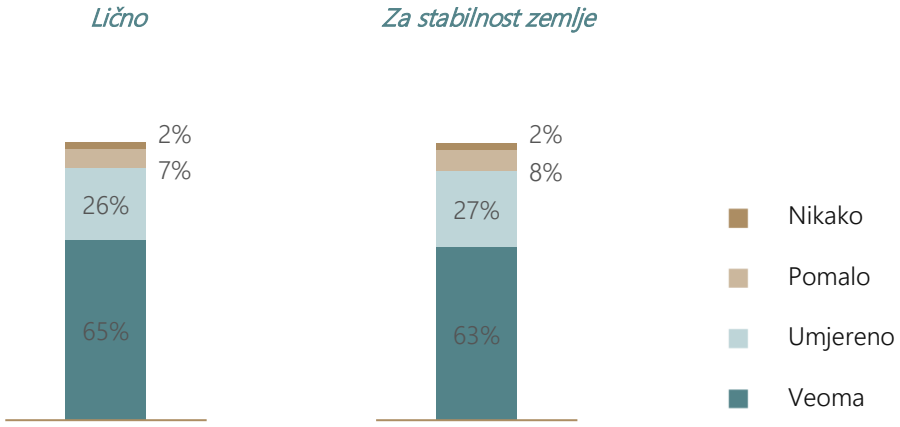
Na nivou općina, većina ispitanika također navodi da su međuetnički odnosi u posljednjih deset godina ostali nepromijenjeni, što ukazuje na ograničen napredak. Međutim, Bratunac i Prijedor izdvajaju se kao sredine u kojima su percepcije negativnije. U Bratuncu, 51% ispitanika smatra da su se odnosi pogoršali, dok u Prijedoru isto mišljenje dijeli 38% ispitanika. Ove općine su ujedno i one u kojima su ispitanici najmanje pozitivni u pogledu trenutnog stanja međuetničkih odnosa. Rezultati ukazuju na to da, iako se lokalni suživot često percipira pozitivnije nego odnosi na nivou cijele zemlje, napredak se odvija neujednačeno, a pojedine zajednice i dalje pokazuju znakove dubljih tenzija i nepovjerenja.

Slika 10: Poboljšanje međuetničkih odnosa u odnosu na prije 10 godina – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Nedostatak percipiranog napretka može objasniti zašto je većina ispitanika izrazila snažnu podršku nastavku napora u unapređenju ovih odnosa, kako je navedeno u odjeljku 1.1. Na ličnom nivou, gotovo dvije trećine ispitanika (65%) smatra veoma važnim nastaviti izgradnju boljih odnosa između Bošnjaka, Srba i Hrvata, dok oko četvrtina (26%) to ocjenjuje umjereno važnim. Samo mali udio ispitanika smatra takve napore tek malo važnim (7%) ili nimalo važnim (2%). Ovaj konsenzus ostaje snažan kada se pitanje posmatra u kontekstu ukupne stabilnosti i razvoja zemlje. U tom slučaju, 63% ispitanika smatra dalje napore na pomirenju veoma važnim za zemlju, dok 27% to ocjenjuje kao umjereno važno. Vrlo mali broj ispitanika izražava nezainteresiranost ili skepticizam, pri čemu ukupno 8% navodi da je to pitanje samo malo ili uopće nije važno. Podrška nastavku napora za unapređenju odnosa visoka je među svim grupama, ali je nešto manje izražena među ispitanicima hrvatske nacionalnosti. Na ličnom nivou, 45% ispitanika hrvatske nacionalnosti smatra takve napore veoma važnim, u poređenju sa 66% ispitanike srpske i 68% ispitanika bošnjačke nacionalnosti.

*Slika 11: Percipirana važnost nastavka napora za unapređenje odnosa između bošnjačkih, srpskih i hrvatskih zajednica – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)**

* *Podaci predstavljeni u odjeljku 1.1 ponovljeni su ovdje u vezi s percipiranim ograničenim napretkom u unapređenju međuetničkih odnosa..*

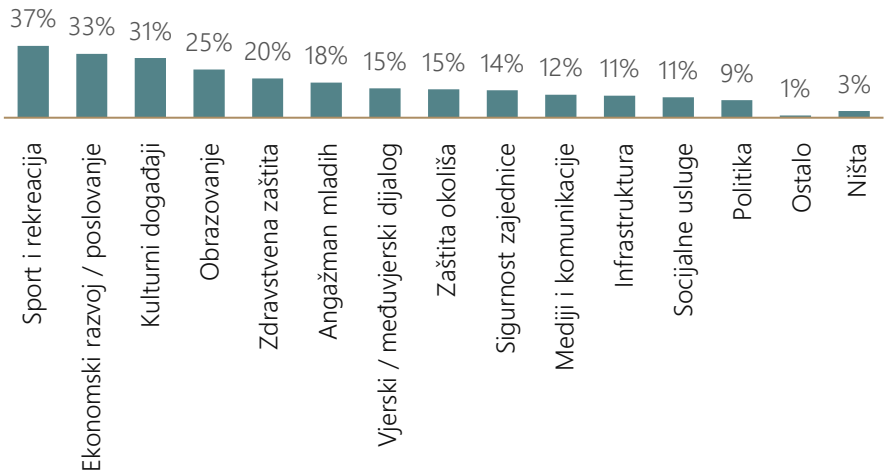
Na nivou općina, važnost nastavka napora također je široko prepoznata. U svim, osim u jednoj lokalnoj zajednici, jasna većina ispitanika smatra ove napore veoma važnim. Stolac se izdvaja kao jedina općina u kojoj je ovaj stav manje izražen, iako većina ispitanika i dalje smatra da su ovi napori umjereno (50%) ili veoma (11%) važni za mir i stabilnost. Ovo ukazuje na to da, uprkos razlikama u lokalnim iskustvima, postoji širok konsenzus da je unapređenje odnosa i dalje važno, kako na ličnom nivou, tako i za budućnost zemlje.

2.2 SUŽIVOT POSTOJI, ALI DUBLJI ANGAŽMAN OSTAJE OGRANIČEN

OBLASTI POZITIVNOG MEĐUETNIČKOG ANGAŽMANA

Ispitanici identificiraju niz svakodnevnih, praktičnih i na zajednicu usmjerenih oblasti u kojima uočavaju pozitivne međuetničke odnose. Međutim, nijedna pojedinačna oblast ili aktivnost ne izdvaja se kao posebno snažan ili široko rasprostranjen primjer pozitivnih međuetničkih odnosa. Sport i rekreacija najčešće se navode kao pozitivna oblast (37%), zatim slijede ekonomski razvoj i poslovanje (33%), kulturni događaji (31%) i obrazovanje (25%). Manji broj ispitanika navodi zdravstvo (20%), angažman mladih (18%), zaštitu okoliša (15%) te vjerski i međuvjerski dijalog (15%). Politiku kao pozitivnu oblast prepoznaje samo 9% ispitanika, što ukazuje na znatno manji optimizam u ovoj sferi. Samo 3% ispitanika navodi da ne postoji nijedna oblast u kojoj su međuetnički odnosi pozitivni. Mlađi ispitanici češće prepoznaju sport i rekreaciju kao pozitivnu oblast, pri čemu je to slučaj kod 48% ispitanika starosti od 18 do 35 godina, u poređenju sa 28% ispitanika od 50 godina i starijih.

Slika 12: Aktivnosti ili oblasti s pozitivnim međuetničkim angažmanom – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

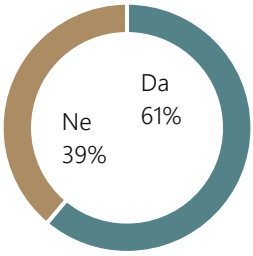
Istraživanje na nivou općina pokazuje da se konteksti povezani s pozitivnim međuetničkim angažmanom znatno razlikuju od jedne do druge lokalne zajednice. Ekonomski razvoj i poslovanje najizraženije se izdvajaju u Bratuncu (55%) i Prijedoru (43%), dok su sport i rekreacija dominantni u Busovači (49%) i Velikoj Kladuši (41%). Kulturni događaji posebno se cijene u Čapljini (36%), Stocu (26%) i Velikoj Kladuši (37%), dok se zdravstvena zaštita najčešće spominje u Stocu (38%), Čapljini (27%) i Goraždu (22%). Zaštita okoliša istaknuta je kao važna oblast u Stocu (44%) i Čapljini (32%). U Rogatici, međutim, četvrtina ispitanika (25%) ne prepoznaje nijednu oblast u kojoj su međuetnički odnosi pozitivni.

Diskusije u fokus grupama također su ukazale na sport, kulturu, obrazovanje, poslovanje i inicijative civilnog društva kao prostore u kojima se može odvijati međuetnička saradnja. U Brčkom su mladi istakli ulogu organizacija civilnog društva, sportskih klubova i škola u jačanju saradnje i dijaloga. U Prijedoru su radna mjesta, kulturni događaji i sport opisani kao važni prostori svakodnevne saradnje. U Stocu su sport i poljoprivreda navedeni kao rijetke, ali značajne oblasti u kojima Hrvati i Bošnjaci zajedno rade i druže se.

PROSTORI ZA DRUŽENJE

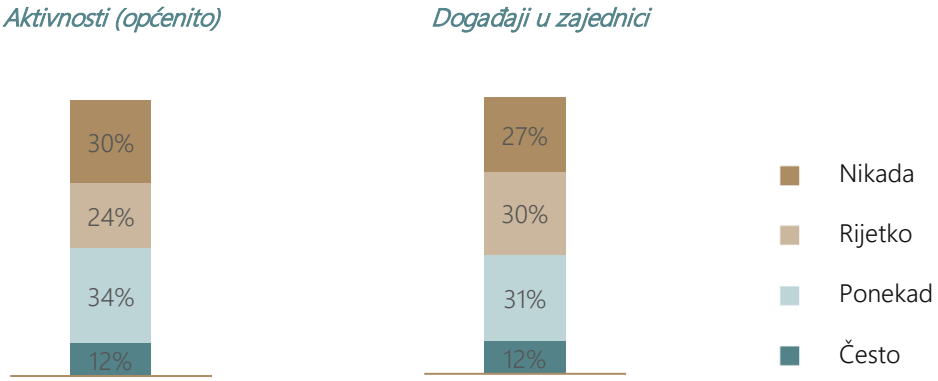
Uopšteno gledano, 61% ispitanika navodi da u njihovoj zajednici postoje mjesta gdje se mogu sretati i družiti ljudi različite etničke pripadnosti, dok 39% smatra da takva mjesta ne postoje. Postojanje ovakvih prostora značajno varira među općinama. Bratunac i Prijedor izdvajaju se kao sredine s najvišim udjelom ispitanika koji navode da postoje prostori za susrete i druženje pripadnika različitih etničkih grupa, sa 84% odnosno 71%. U Busovači, Stocu i Velikoj Kladuši, oko 40% do 57% navodi postojanje takvih prostora, što ukazuje mješovitiju situaciju. Nasuprot tome, Rogatica i Goražde bilježe najveći stepen društvene separacije, sa samo 3%, odnosno 14% ispitanika koji navode da postoje prostori za susrete različitih etničkih grupa. Čapljina također bilježi nizak udio od 29%.

Slika 13: Postojanje prostora u zajednici za međuetničko druženje –anketa na nivou cijle zemlje (% da / ne)

Uprkos postojanju nekih zajedničkih prostora, stvarno učešće u međuetničkim aktivnostima ostaje ograničeno. Samo 12% ispitanika navodi da često učestvuje u aktivnostima van posla koje uključuju pripadnike različitih etničkih grupa, dok 34% učestvuje ponekad, 24% rijetko, a 30% nikada. Učešće u događajima u zajednici slijedi sličan obrazac: 12% učestvuje često, 31% povremeno, 30% rijetko, a 27% nikada.

Slika 14: Učestalost učešća u aktivnostima ili događajima u zajednici koji uključuju pripadnike različitih etničkih grupa, izvan posla – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

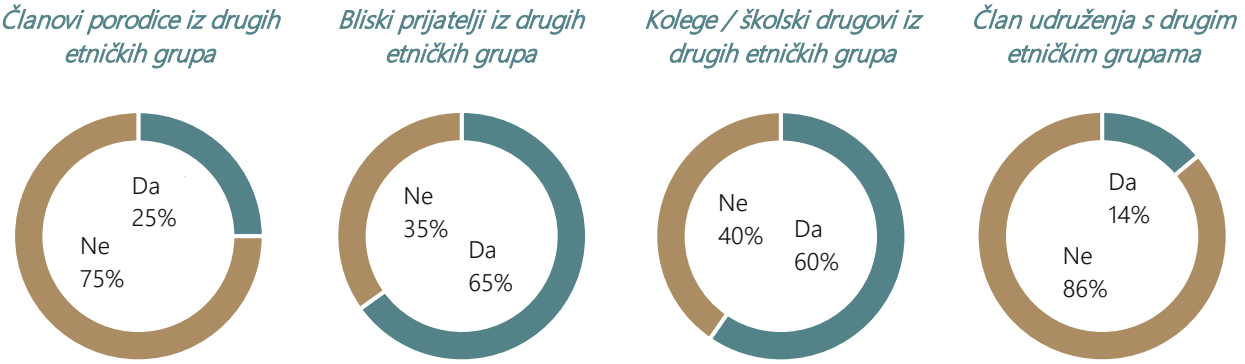

Istraživanje na nivou općina i ovdje pokazuju neujednačene obrasce. Bratunac bilježi najviši nivo angažmana, pri čemu 37% ispitanika navodi da često učestvuje u međuetničkim aktivnostima i izvan posla i u događajima u zajednici. Redovno učešće znatno je niže u Rogatici, Goraždu i Stocu, gdje samo 1% do 6% ispitanika često učestvuje, dok veliki dio ispitanika ističe da nikada ne učestvuje u takvim aktivnostima, dostižući 74% u Rogatici. Busovača i Velika Kladuša pokazuju umjereniji nivo angažmana, pri čemu 16% do 19% ispitanika navodi da učestvuje često, a oko trećina da učestvuje povremeno.

Međuetničke veze češće su prisutne u neformalnim društvenim mrežama nego kroz organizirano udruživanje. Na nivou cijele zemlje, 65% ispitanika navodi da ima bliske prijatelje iz drugih etničkih grupa, dok 60% kaže da među

svojim radnim ili školskim kolegama ima pripadnike drugih etničkih grupa. Međutim, samo 25% ispitanika navodi da ima članove porodice iz drugih etničkih grupa, što ukazuje na ograničenije međuetničke veze unutar porodičnog okruženja. Članstvo u organizacijama koje okupljaju pripadnike različitih etničkih grupa je nisko i iznosi 14%. Među onima koji su uključeni u takve organizacije, najčešće su zastupljeni sportski i rekreativni klubovi ili udruženja (30%), organizacije civilnog društva (23%) te humanitarne organizacije (14%).

Slika 15: Rasprostranjenost međuetničkih veza – anketa na nivou cijele zemlje (% da / ne)

Podaci na nivou općina pokazuju značajne razlike. Društvene mreže koje povezuju pripadnike različitih etničkih grupa najizraženije su u Bratuncu i Busovači, gdje više od 80% ispitanika navodi da ima bliske prijatelje i kolege iz drugih etničkih grupa. Najslabije su izražene u Čapljini i Stocu, gdje samo 22% do 31% ispitanika ima takve prijatelje. Članstvo u etnički miješanim udruženjima također znatno varira, od 0% u Rogatici do 39% u Bratuncu. Karakter ovih udruženja također se razlikuje. U Bratuncu su najzastupljenije organizacije žena (91%), dok se sportska udruženja posebno izdvajaju u Prijedoru (60%), a organizacije civilnog društva dominiraju u Rogatici (67%).

SPREMNOST ZA RAZGOVOR O OSJETLJIVIM TEMAMA

Pored učešća u zajedničkim aktivnostima, još jedna važna dimenzija međuetničkih odnosa jeste spremnost na vođenje smislenog dijaloga, posebno o politički ili historijski osjetljivim temama. Na nivou cijele zemlje, spremnost za razgovor o osjetljivim temama uglavnom je veća unutar vlastite etničke grupe nego s pripadnicima drugih etničkih grupa, iako su te razlike u pravilu male. To vjerovatno odražava širu društvenu nelagodu koja nadilazi same međuetničke odnose. Kada je riječ o aktuelnim globalnim događajima, sličan udio ispitanika navodi da je veoma ili umjereno spreman učestvovati u razgovoru unutar vlastite etničke grupe (51%) i s pripadnicima drugih etničkih grupa (46%). Međutim, spremnost opada kako teme postaju osjetljivije.

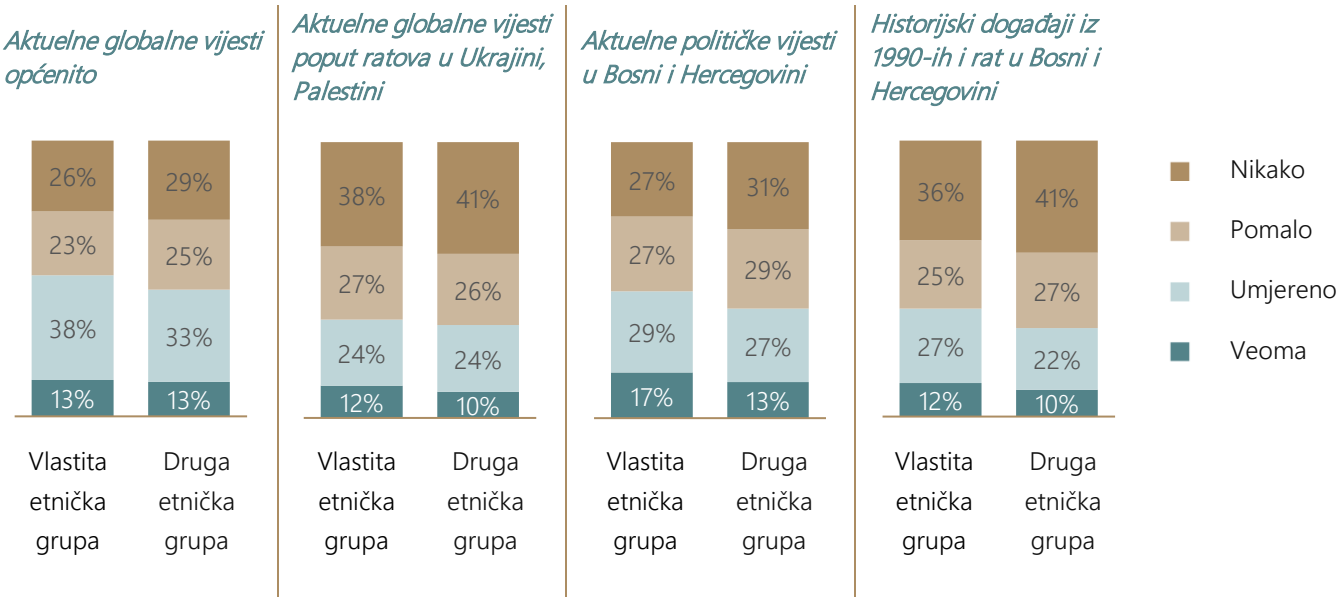
Kada je riječ o aktuelnim globalnim sukobima, 36% ispitanika navodi da je veoma ili umjereno spremno razgovarati o toj temi unutar vlastite etničke grupe, u poređenju s 34% koji su spremni na takav razgovor s pripadnicima drugih etničkih grupa. Kada su u pitanju historijski događaji iz 1990-ih i rat u Bosni i Hercegovini, 39% ispitanika navodi da je veoma ili umjereno spremno razgovarati o tim pitanjima unutar vlastite etničke grupe, u poređenju s 32% kada je riječ o razgovoru s pripadnicima drugih etničkih grupa.

Kod svih tema, veći udio ispitanika navodi da uopće nije spreman uključiti se u razgovor s osobama druge etničke pripadnosti. Taj udio doseže 41% kada je riječ o stranim sukobima, kao i temama vezanim za ratnu prošlost.

Ispitanici srpske nacionalnosti generalno pokazuju najmanju spremnost za razgovor o osjetljivim temama s pripadnicima drugih etničkih grupa. Na primjer, 54% ispitanika srpske nacionalnosti navodi da uopće nije spremno razgovarati o historijskim događajima iz 1990-ih i ratu u Bosni i Hercegovini s pripadnicima drugih etničkih grupa, u poređenju s 35% ispitanika bošnjačke i 26% ispitanika hrvatske nacionalnosti. Ispitanici srpske nacionalnosti također su

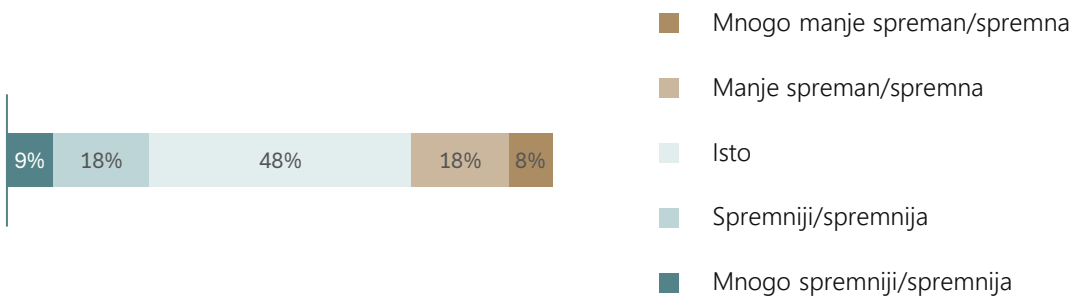
skloniji navesti da nisu spremni razgovarati o aktuelnim političkim dešavanjima u Bosni i Hercegovini s pripadnicima drugih etničkih grupa (44%), u poređenju s 25% među Hrvatima i Bošnjacima.

Slika 16: Spremnost na razgovor o odabranim temama s pripadnicima vlastite i drugih etničkih grupa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Osim toga, gotovo polovina ispitanika (48%) navodi da se njihova spremnost da razgovaraju o osjetljivim temama nije promijenila u posljednjih deset godina. Ukupno 27% ispitanika navodi da su sada spremniji ili znatno spremniji za takve razgovore, dok 26% navodi da su manje spremni ili znatno manje spremni nego ranije. Ovi rezultati u skladu su sa širim zaključkom da mnogi ispitanici percipiraju ograničen napredak u međuetničkim odnosima u istom perioda.

Slika 17: Opća spremnost na razgovor o osjetljivim temama, u odnosu na prije 10 godina – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju izražene razlike. U Bratuncu i Velikoj Kladuši, stanovnici iskazuju veću spremnost da se uključe u razgovore, kako unutar vlastite etničke grupe tako i s pripadnicima drugih grupa. U Bratuncu je 44% ispitanika navelo da je veoma spremno razgovarati o aktuelnim globalnim događajima i sa pripadnicima vlastite i sa pripadnicima drugih etničkih grupa, dok u Velikoj Kladuši više od 20% ispitanika izražava visok nivo otvorenosti za razgovor o većini tema. Nasuprot tome, Rogatica i Goražde izdvajaju se po izraženijom nespremnosti za vođenje ovakvih razgovora, pri čemu više od 70% njih navodi da uopće nije spremno razgovarati o

osjetljivim pitanjima kao što su globalni sukobi, nacionalna politika i ratna prošlost, posebno s pripadnicima drugih etničkih grupa. U većini općina, spremnost za razgovor opada kada diskusije uključuju pripadnike drugih etničkih grupa, posebno kada je riječ o temama kao što je rat u Bosni i Hercegovini. U Rogatici i Goražde udio onih koji uopće nisu spremni razgovarati o ovom pitanjima prelazi 80%.

Promjene u trendovima također variraju među općinama. Bratunac i Velika Kladuša najčešće bilježe pozitivne pomake, pri čemu 47% ispitanika u Bratuncu i 38% u Velikoj Kladuši navodi da su danas spremniji ili mnogo spremniji razgovarati o osjetljivim temama. U Čapljini, 26% ispitanika smatra da je njihova spremnost za takve razgovore porasla, dok 51% navodi da je ostala nepromijenjena. *Status quo* prevladava u Prijedoru, Busovači, Stocu i Velikoj Kladuši, gdje oko polovina ispitanika navodi da se njihova spremnost za razgovor o osjetljivim temama nije mijenjala. S druge strane, Rogatica i Goražde bilježe najizraženije negativne promjene, pri čemu više od 40% ispitanika u obje općine navodi da su danas manje ili mnogo manje spremni razgovarati o osjetljivim temama nego ranije, uključujući 32% ispitanika u Goražde koji navode da su mnogo manje spremni na takve razgovore.

POVJERENJE I INKLUZIJA

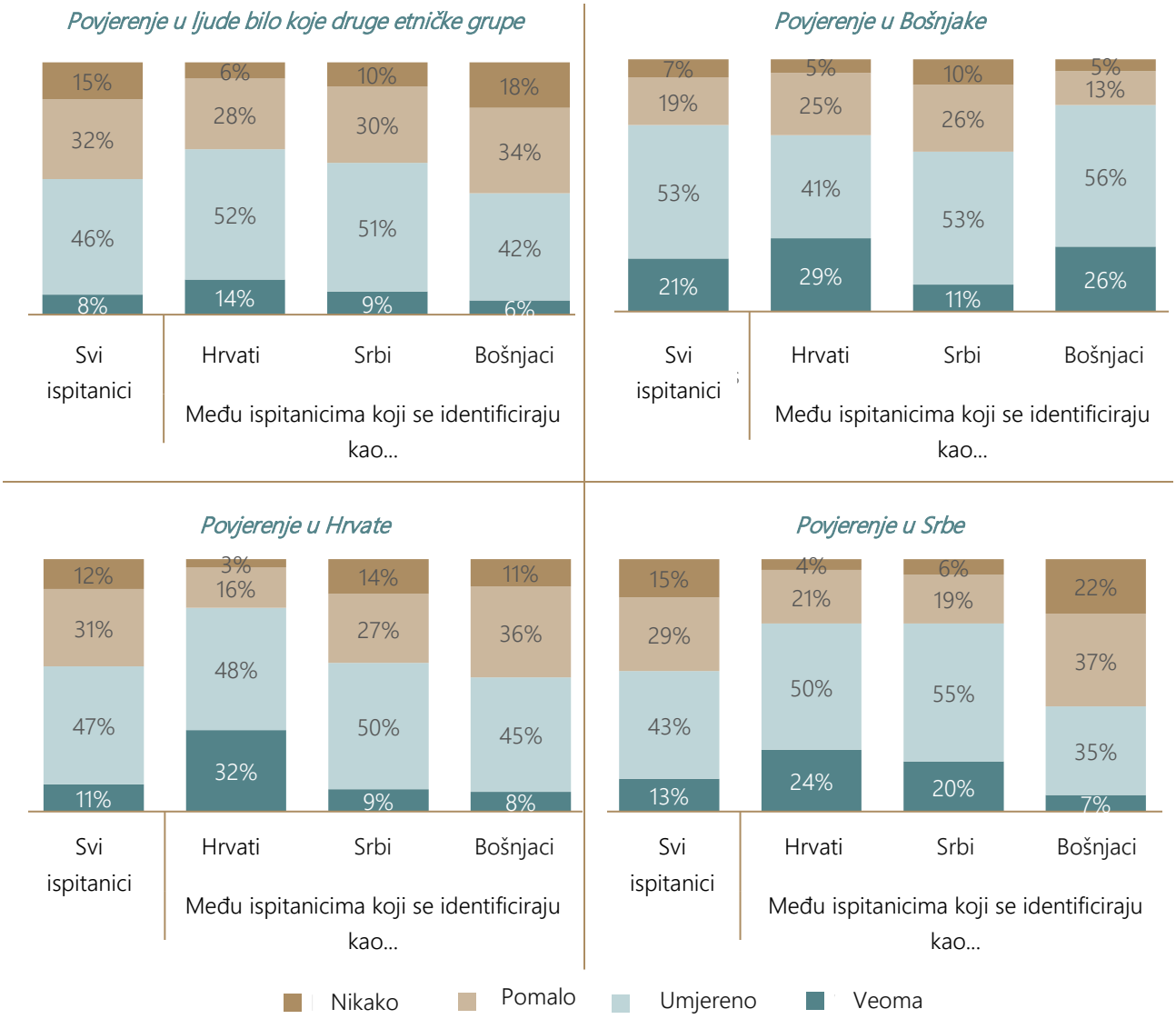
Nedostatak redovne interakcije i nespremnost na razgovor o osjetljivim temama mogu biti povezani s relativno niskim nivoom bezuslovnog međuetničkog povjerenja, uz uvažavanje činjenice da i drugi društvenih faktori narušavaju odnose, uključujući i one unutar samih etničkih grupa. Povjerenje prema pripadnicima drugih etničkih grupa uglavnom je umjereno, pri čemu 46% ispitanika iskazuje umjeren nivo povjerenja, a samo 8% navodi da ima veoma visok nivo povjerenja. Nasuprot tome, 32% ispitanika ima tek ograničeno povjerenje u pripadnike drugih etničkih grupa, dok njih 15% navodi da uopće nema povjerenja.

Kada je riječ o povjerenju prema konkretnim etničkim grupama, ispitanici iz sva tri konstitutivna naroda iskazuju najviši nivo povjerenja prema pripadnicima vlastite etničke grupe, dok je povjerenje prema pripadnicima drugih etničkih grupa dosljedno niže. Među bošnjačkim ispitanicima, 82% izražava veoma veliko ili umjereno povjerenje prema drugim Bošnjacima, dok taj udio opada na 53% kada je riječ o Hrvatima i na 42% kada su u pitanju Srbi. Među ispitanicima hrvatske nacionalnosti, 81% navodi veoma veliko ili umjereno povjerenje prema Hrvatima, u poređenju sa 70% prema Bošnjacima i 74% prema Srbima. Među ispitanicima srpske nacionalnosti, 75% ispitanika ima povjerenja prema drugim Srbima, dok 63% ima povjerenja prema Bošnjacima, a 59% Hrvatima.

Podaci po općinama pokazuju da se nivoi povjerenja znatno razlikuju u zavisnosti od lokalnog konteksta. Općine s etnički mješovitijim stanovništvom i značajnijim povratkom manjinskih zajednica, kao što su Bratunac, Busovača, Stolac i Velika Kladuša, uglavnom bilježe više nivoe povjerenja prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Nasuprot tome, sredine kao što su Rogatica i Goražde, koje i dalje karakteriše izrazita etnička homogenost, pokazuju znatno niže nivoe povjerenja prema pripadnicima drugih grupa. Povjerenje prema osoba

ma druge etničke pripadnosti premašuje 50% u većini općina obuhvaćenih anketam, ali se značajno smanjuje u Goražde i Rogatici, gdje samo 35%, odnosno 6% ispitanika, navodi da ima povjerenja prema pripadnicima drugih etničkih zajednica

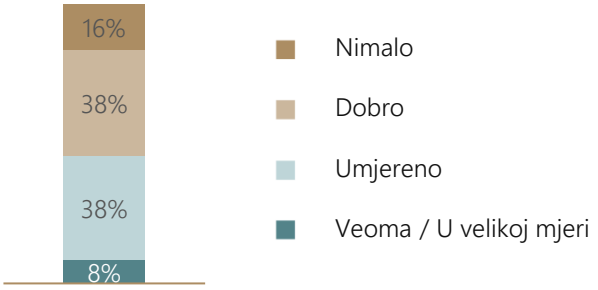
Slika 18: Ukupno povjerenje u druge etničke grupe – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

INKLUZIJA DEMOBILISANIH BORACA

Prepreke punoj društvenoj inkluziji ogledaju se i u percepcijama o tome koliko su demobilisani borci svih etničkih pripadnosti integrirani u lokalne zajednice. Na nivou cijele zemlje, samo 8% ispitanika smatra da su oni veoma dobro uključeni. Većina njih daje umjerenije ocjene: 38% smatra da su uključeni umjereno dobro, dok dodatnih 38% ocjenjuje da su uključeni tek u manjoj mjeri. Još 16% ispitanika navodi da demobilisani borci različitih etničkih pripadnika uopće nisu uključeni u život zajednice. Ovi rezultati ukazuju na to da, iako određeni stepen inkluzije postoji, značajan broj građana smatra da se demobilisani borci i dalje suočavaju s preprekama koje otežavaju osjećaj pripadnosti lokalnoj zajednici.

Slika 19: Percipirano učešće i inkluzija demobilisanih boraca svih etničkih pripadnosti u lokalnu zajednicu ispitanika – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

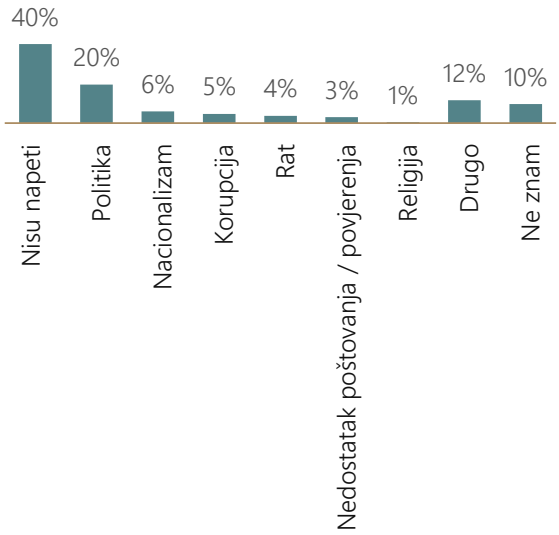
Na nivou općina, primjeri snažne integracije demobilisanih boraca različitih etničkih pripadnosti relativno su rijetki. U Čapljini, 50% ispitanika smatra da su demobilisani borci umjereno dobro integrirani u život lokalne zajednice, dok u Bratuncu i Busovači više od polovine ispitanika ocjenjuje da je taj stepen integracije mali (51% u Bratuncu i 48% u Busovači). U Rogatici, 39% ispitanika smatra da demobilisani borci različitih etničkih grupa uopće nisu integrirani u život zajednice, dok u Goraždu taj stav dijeli 28% ispitaniku. U Čapljini i Stocu znatno manji broj ispitanika smatra da su demobilisani borci potpuno isključeni, svega 4%, odnosno 8%.

2.3 POLITIKA PODJELA, NASLIJEĐE RATA I OBRAZOVANJE OGRANIČAVAJU NAPREDAK

FAKTORI KOJI OPTEREĆUJU MEĐUETNIČKE ODNOSE

Rezultati predstavljeni u prethodnim odjeljcima pokazuju da većina ispitanika smatra unapređenje međuetničkih odnosa važnim za ličnu dobrobit i stabilnost zemlje, uz istovremeno prepoznavanje sporog i neujednačenog napretka. Na pitanje zbog čega su međuetnički odnosi u njihovoj općini i dalje opterećeni tenzijama, najčešći odgovori upućuju na politiku i nacionalizam. Pozitivno je to što četiri od deset ispitanika (40%) navode da međuetnički odnosi u njihovoj općini uopće nisu opterećeni tenzijama. Svaki peti ispitanik (20%) pripisuje postojeće tenzije političkim faktorima, dok 6% konkretno navodi nacionalizam. Dodatnih 12% bira odgovor „drugo", što sugerira da lokalne okolnosti ili rjeđe spominjani faktori također imaju ulogu. Manji udjeli ispitanika navode korupciju (5%), naslijeđe rata (4%), nedostatak poštovanja ili povjerenja (3%) te religiju (1%) kao izvore tenzija. Istovremeno, 10% ispitanika navodi da „ne zna", što ukazuje i na složenost ovog pitanja, ali i na mogućnost da su napeti odnosi u nekim zajednicama postali normalizirani. Samo 18% ispitanika hrvatske nacionalnosti smara da odnosi nisu opterećeni tenzijama, u poređenju sa 46% ispitanika srpske i 41% ispitanika bošnjačke nacionalnosti.

Slika 20: Faktori koji opterećuju međuetničke odnose u zajednici – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina pokazuju da se percepcije o postojanju tenzija značajno razlikuju u zavisnosti od lokalnog konteksta. Najčešći odgovor u Rogatici (50%), Prijedoru (41%), Goraždu (41%) i Velikoj Kladuši (38%) jeste da međuetnički odnosi uopće nisu opterećeni tenzijama. U sredinama u kojima se tenzije prepoznaju, najčešće se navodi politika kao ključni faktor, posebno u Bratuncu (36%) i Prijedoru (35%), zatim nacionalizam, koji obično navodi 5% do 7% ispitanika. U nekim općinama drugi faktori su izraženiji, uključujući naslijeđe rata u Bratuncu (15%) i korupciju u Čapljini (26%) i Stocu (22%).

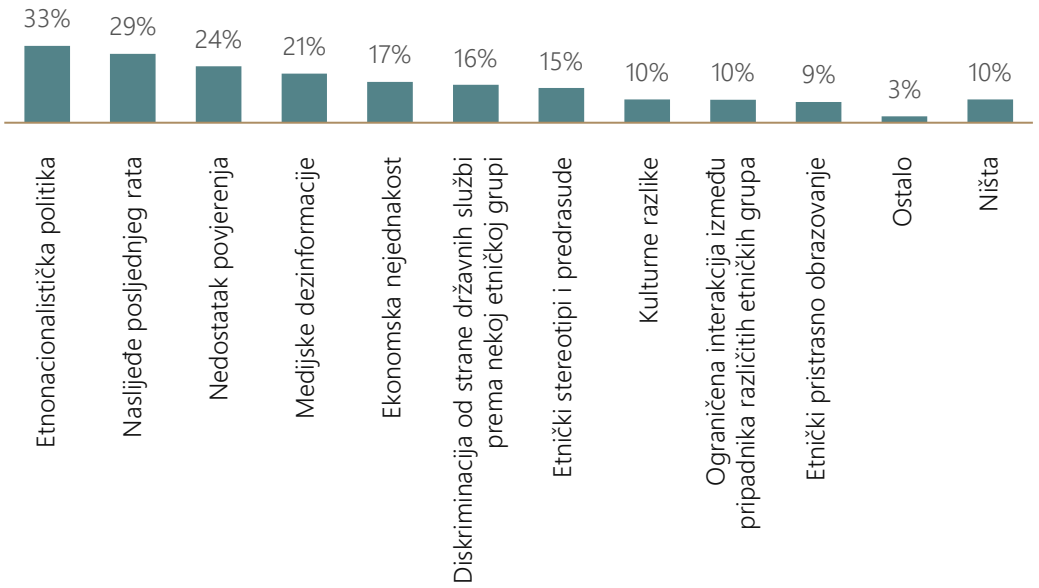
Učesnici fokus grupa također su povezivali spor napredak u međuetničkim odnosima s politikom, medijima, školama i širim institucionalnim praksama. Jedan učesnik iz Brčkog sažeo je ovu percepciju na sljedeći način:

> *„Možda je čak više u ovoj situaciji sada trenutno, možda je čak i gora nego što je i bila. Ali ne znam, da su škole i političari i mediji krivi, svi su oni podjednako krivi što se mene tiče." (učesnik iz Brčkog)*

PREPREKE UNAPREĐENJU MEĐUETNIČKIH ODNOSA

Kada su ispitanici upitani o generalnim preprekama unapređenju međuetničkih odnosa, identificiran je širi spektar faktora koji otežavaju napredak. Trećina ispitanika (33%) navodi etnonacionalističku politiku kao značajnu prepreku, dok sličan udio (29%) ističe naslijeđe posljednjeg rata. Nedostatak povjerenja navodi 24%, dezinformacije u medijima 21%, ekonomsku nejednakost 17%, diskriminaciju u državnim službama 16%, etničke stereotipe i predrasude 15%, a kulturne razlike 10%. Ovi nalazi ukazuju na to da ispitanici ne percipiraju narušene odnose kao posljedicu jednog izolovanog faktora, već kao rezultat međusobno povezanih političkih, društvenih, ekonomskih i historijskih faktora. Ispitanici hrvatske nacionalnosti češće navode naslijeđe posljednjeg rata (40%), nedostatak povjerenja (39%), ekonomsku nejednakost (33%), kulturne razlike (29%), dezinformacije u medijima (30%) i diskriminaciju u državnim službama (27%). Ispitanici bošnjačke nacionalnosti najčešće naglašavaju etnonacionalističku politiku (37%), dok su ispitanici srpske nacionalnosti skloniji od drugih navesti da vide prepreke (15%).

Slika 21: Prepreke unapređenju međuetničkih odnosa na nivou općine – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Na nivou općina se pojavljuju iste prepreke, ali s različitim intenzitetom. Naslijeđe posljednjeg rata jedna je od najčešće navedenih prepreka u Bratuncu (36%), Goraždu (34%) i Velikoj Kladuši (36%). Etnonacionalistička politika predstavlja konstantnu zabrinutost, koju navodi 37% ispitanika u Prijedoru, 39% u Čapljini, 38% u Stocu i 31% u Velikoj Kladuši. Nedostatak povjerenja najizraženiji je u Čapljini (38%) i Busovači (36%), dok se ekonomska nejednakost češće ističe u Stocu (41%), Čapljini (34%) i Busovači (31%). Dezinformacije u medijima također se percipiraju kao značajna prepreka, posebno u Stocu (43%), Čapljini (42%) i Velikoj Kladuši (43%).

Diskusije fokus grupa odražavaju istu razliku koja se provlači kroz cijeli izvještaj između relativno funkcionalnih svakodnevnih odnosa i podijeljenih političkih ili institucionalnih dinamika. U Brčkom i Prijedoru, učesnici su opisali svakodnevne interakcije na poslu, u susjedstvima i javnim prostorima kao uglavnom pozitivne i bez izraženih etničkih tenzija. Istovremeno, učesnici na svim lokacijama naveli su politiku kao glavni izvor podjela. Kako je objasnio jedan učesnik iz Brčkog:

> *„Sve je u nekom skladu i ide lijepo dok se političari ne umiješaju. Nažalost, ovdje u Brčkom trpimo sukob između Banje Luke i Sarajeva." (učesnik iz Brčkog).*

U Prijedoru je jedan učesnik slično tvrdio da bi politički predstavnici trebali pomoći u povezivanju zajednica, ali da umjesto toga često produbljuju podjele:

> *„...smatram da, znači, da upravo ta konstrukcija između Srba i Bošnjaka bi trebali da budu ti predstavnici vlasti. E sad, nažalost, što se to koristi u neke druge svrhe i mislim da su oni upravo ti koji produbljuju razlike među ljudima jednima i drugima" (učesnik iz Prijedora).*

Mediji su također navedeni kao faktor koji povećava podjele. U Brčkom je jedan učesnik za medije rekao da su oblikovani političkim i finansijskim interesima:

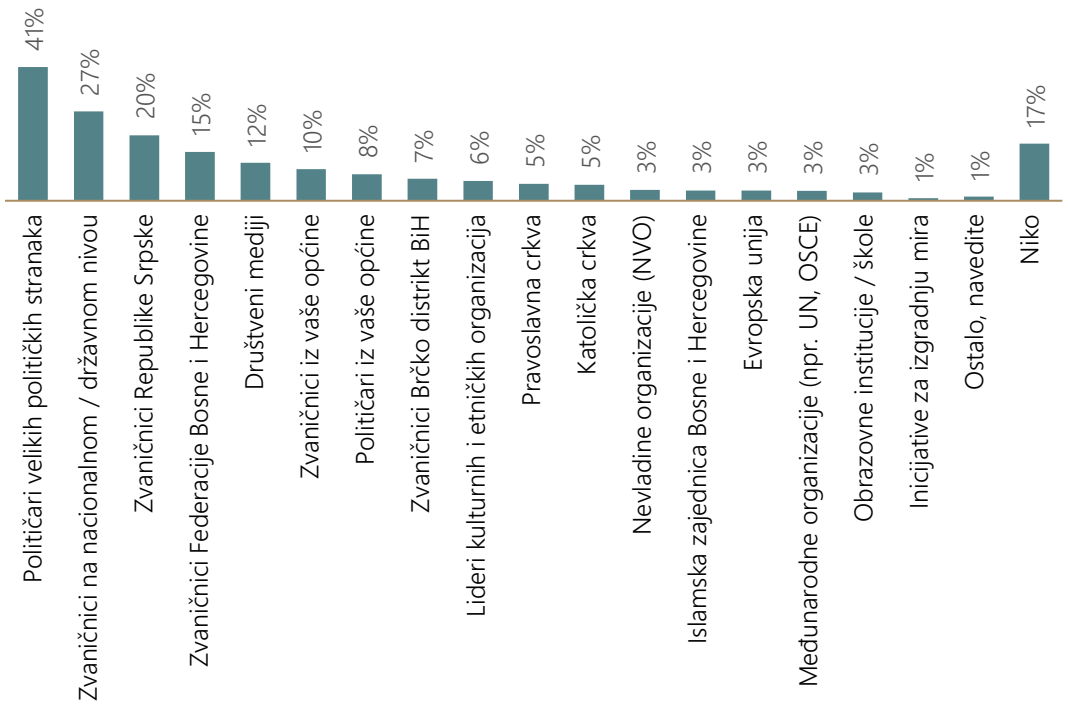
> *„Ja sam takog stava da su mediji po meni. I najveći, da kažem, tako neki, može to grubo reći, zagovornici neke netrpeljivosti, jer uvijek je bilo ko vas plaća i govori ono što on zahtijeva, što traži, što mu se sviđa." (učesnik iz Brčkog).*

U Prijedoru je jedan učesnik naveo da mediji i društvene mreže mogu „otrovati ljude" i „narušiti sve naše odnose", čak i tamo gdje ljudi normalno zajedno žive, rade i druže se.

AKTERI KOJI SE PERCIPIRAJU KAO FAKTORI KOJI NARUŠAVAJU ODNOSE

U skladu s rezultatima istraživanja koji politiku identificiraju kao izvor tenzija i prepreku unapređenju međuetničkih odnosa, ispitanici najčešće identificiraju političare kao aktere koji negativno utiču na međuetničke odnose na općinskom nivou. Političare iz velikih političkih stranaka navelo je 41% ispitanika, više nego bilo koju drugu grupu. Zvaničnike na nivou cijele zemlje navodi 27% ispitanika, zvaničnike iz Republike Srpske 20%, a zvaničnike iz Federacije Bosne i Hercegovine 15%. Lokalni politički akteri ističu se rjeđe, ali se i dalje navode kao negativni uticaj, uključujući i zvaničnike iz općine ispitanika (10%) i općinske političare (8%). Drugi akteri se rjeđe navode. Oko 12% ispitanika kao faktor podjela prepoznaje društvene mreže, dok manji udjeli ispitanika ukazuju na vjerske institucije, nevladine organizacije, škole i međunarodne organizacije. Značajno je da 17% ispitanika navodi da ne postoji nijedna konkretna grupa koja podriva međuetničke odnose u njihovoj zajednici.

Slika 22: Akteri koji se percipiraju kao faktori koji imaju negativnu ulogu i podrivaju međuetničke odnose u općini ispitanika – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

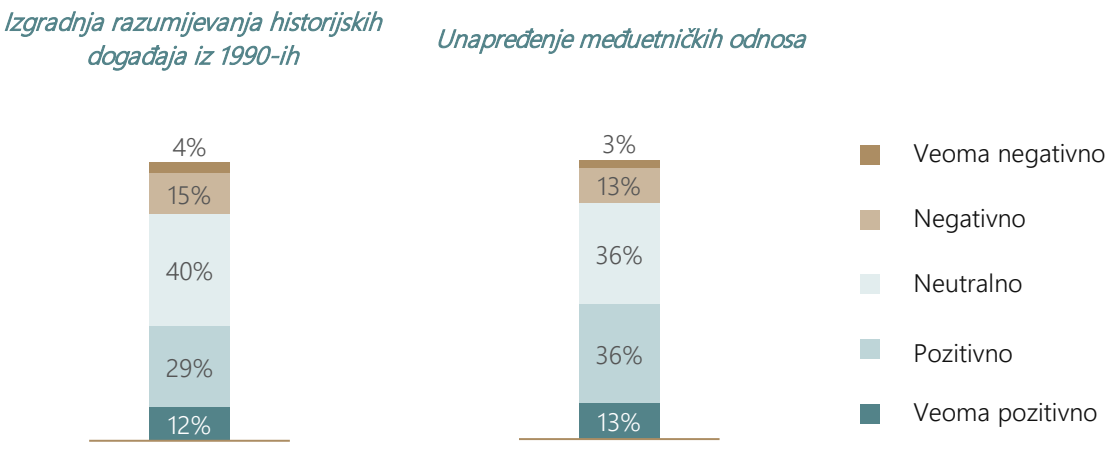
Odgovori na nivou općina odražavaju lokalne odnose moći, obrasce upravljanja i noviju historiju. U Bratuncu, 77% ispitanika kao negativan uticaj navodi zvaničnike Republike Srpske, što je znatno viši udio nego u bilo kojoj drugoj općini. U Stocu se posebno izdvajaju zvaničnici Federacije Bosne i Hercegovine, koje 64% ispitanika navodi kao aktere koji negativno utiču na međuetničke odnose. Lokalna politika također je značajno zastupljena: polovina ispitanika u Prijedoru navodi političare iz velikih političkih stranaka, u poređenju sa 36% u Busovači i 31% u Velikoj Kladuši. U nekoliko općina, vjerske institucije i kulturne organizacije također se percipiraju kao faktori koji narušavaju međuetničke odnose, posebno u Čapljini, Stocu i Velikoj Kladuši, gdje se ovi akteri navode znatno češće nego na nivou cijele zemlje. U Rogatici, Busovači i Velikoj Kladuši, više od četvrtine ispitanika navodi da ne vidi nijednu grupu kao aktera koji negativno utiče na međuetničke odnose, dok u Goraždu ovaj stav izražava 41% ispitanika.

ŠKOLE I OBRAZOVANJE

U ovom kontekstu, uloga obrazovanja kao pokretača pozitivnih promjena ostaje neizvjesna. Iako dio ispitanika prepoznaje škole kao faktor koji može imati pozitivan uticaj, mnogi izražavaju ambivalentnost ili ne smatraju da škole značajno doprinose pomirenju i razumijevanju prošlosti. Kada se procjenjuje doprinos škola jačanju međusobnog razumijevanja i pomaganju mladima da razumiju događaje iz 1990-ih, ocjene su podijeljene. Jedan od pet ispitanika ima negativno (15%) ili veoma negativno (4%) mišljenje, dok 12% daje veoma pozitivne, a 29% pozitivne ocjene. Najveći udio ispitanika ocjenjuje ulogu škola kao neutralnu (40%). Ispitanici srpske i bošnjačke nacionalnosti češće od hrvatskih ocjenjuju ulogu škola u unapređenju međuetničkih odnosa pozitivno ili veoma pozitivno, 50%, odnosno 51%, u poređenju sa 35% među ispitanicima hrvatske nacionalnosti.

Sličan obrazac uočen je kada je riječ o ulozi škola u unapređenju međuetničkih odnosa. Nešto više od jedne desetine ispitanika njihov uticaj ocjenjuje kao veoma pozitivan (13%), dok ga 36% ocjenjuje kao pozitivan, a dodatnih 36% ostaje neutralno. Još 13% ispitanika smatra da je uloga škola negativna, a 3% kao veoma negativna. Ovi rezultati ukazuju na to da se škole ne percipiraju u većoj mjeri kao faktor koji narušava odnose, ali ni kao dosljedno snažan pokretač međusobnog razumijevanja.

Slika 23: Percepcija uloge škola u izgradnji razumijevanja historijskih događaja iz 1990-ih i poboljšanju međuetničkih odnosa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina pokazuju mješovite i lokalno specifične percepcije. U Prijedoru i Velikoj Kladuši pozitivne ocjene su relativno izraženije: 19% ispitanika u Prijedoru i 16% u Velikoj Kladuši smatra da škole imaju veoma pozitivan doprinos u pomaganju mladima da razumiju historijske događaje iz 1990-ih, dok dodatnih 32% ispitanika u Prijedoru i 30% u Velikoj Kladuši ulogu škola ocjenjuje pozitivno. Busovača se također izdvaja, sa 39% ispitanika koji ulogu škola smatraju pozitivnom. Nasuprot tome, u Bratuncu i Stocu negativne ocjene su češće. U Bratuncu gotovo polovina

(45%) smatra da je doprinos škola negativan, a dodatnih 12% taj doprinos ocjenjuje kao veoma negativan. Negativne percepcije su također relativno visoke u Goraždu i Rogatici.

Stavovi su slični i kada je riječ o ulozi škola u unapređenju međuetničkih odnosa. Najpozitivnije ocjene bilježe se u Busovači (44% pozitivno, 13% veoma pozitivno), Prijedoru (35% pozitivno, 13% veoma pozitivno) i Velikoj Kladuši (36% pozitivno, 19% veoma pozitivno). Neutralni odgovori također su česti u svim općinama i u mnogim slučajevima čine više od jedne trećine ispitanika.

Diskusije učesnika u fokus grupama pružaju dodatni kontekst za ove podijeljene ocjene. U Stocu je institucionalna odvojenost u obrazovanju više puta opisana kao prepreka međuetničkim odnosima. Učesnici su se pozivali na kontinuirano postojanje „dvije škole pod jednim krovom" kao praksu koja od najranijeg uzrasta učvršćuje podjele. Jedan učesnik iz Stoca opisao je ovaj problem u širem smislu:

> *„...politike da se to ne dogodi znači čista segregacija u društvu negativno." (učesnik iz Stoca)*

Učesnici su također ukazali na generacijske dinamike. Starije generacije često su opisivane kao one koje nose najdirektnije posljedice rata, dok se mlađi ljudi ponekad percipiraju kao otvoreniji prema suživotu. Istovremeno, ispitanici su istakli da porodični odgoj može prenositi sjećanja, strahove i predrasude na djecu. Kako je rekao jedan učesnik iz Prijedora:

> *„Od kuće kreće odgoj, da svoje djece prenosimo, da učimo svoju djecu da živimo u multikulturalnoj sredini, da cijenimo svoje, poštujemo tuđe i to je, dakle, polazna tačka sa koje možemo graditi odnose." (učesnik iz Prijedora)*

PRIHVATLJIVOST ISKLJUČUJUĆIH ILI AGRESIVNIH PONAŠANJA

Možda najviše zabrinjavajući rezultat istraživanja odnosi se na stavove o isključujućem ili agresivnom ponašanju, koji pokazuju da za nezanemariv dio ispitanika takvi postupci i dalje imaju barem određeni stepen prihvatljivosti. Iako većina odbacuje većinu agresivnih ili diskriminatornih radnji prema drugim etničkim grupama, znatan dio ispitanika ih ipak smatra prihvatljivim u određenoj mjeri. Gotovo polovina ispitanika (52%) navodi da je nasilje radi zaštite vlastite etničke grupe barem djelimično prihvatljivo. Slično tome, 40% smatra da je barem donekle prihvatljivo isključivanje drugih etničkih grupa iz resursa zajednice. Čak i ponašanja poput korištenja neprijateljski nastrojenog govora i podržavanja segregacije, koje su u većoj mjeri odbačene, i dalje se smatraju djelimično prihvatljivim kod 23%, odnosno 36% ispitanika.

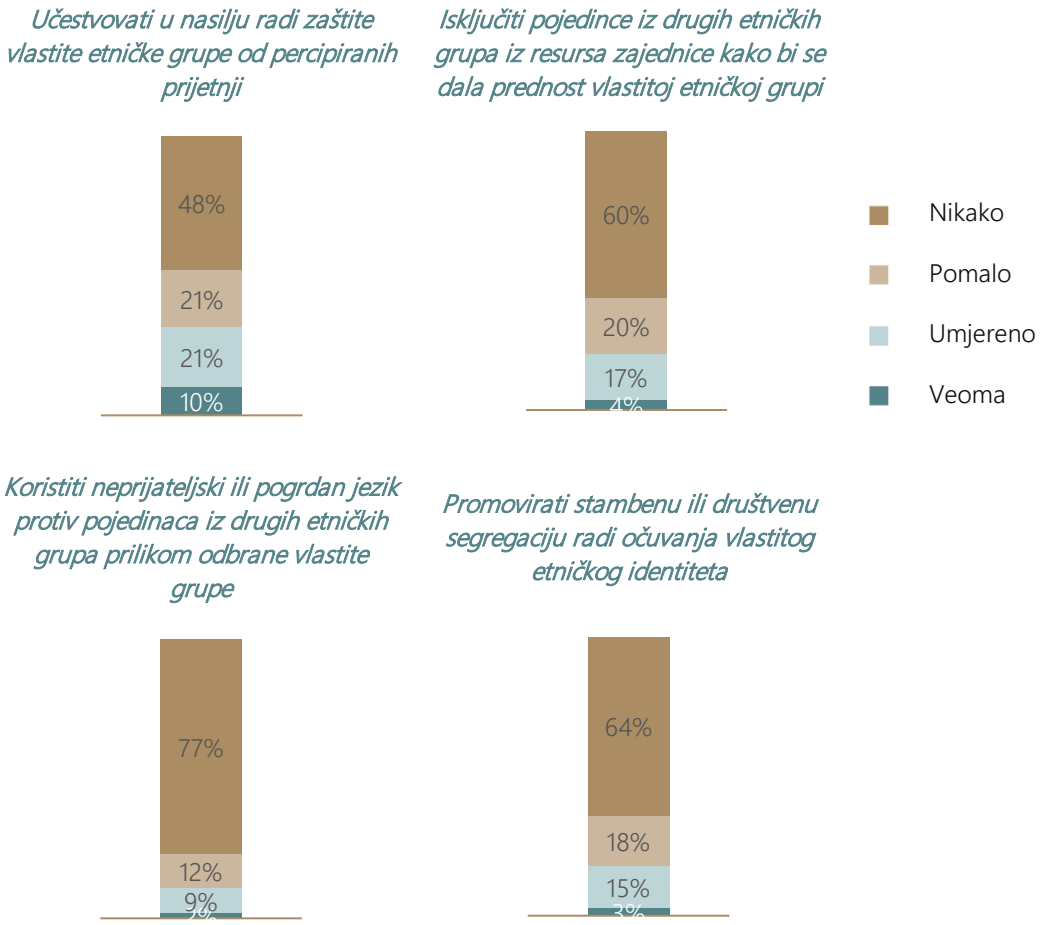
Rezultati na nivou općina pokazuju značajne razlike. U Rogatici, 80% ispitanika smatra da nasilje radi zaštite vlastite etničke grupe uopće nije prihvatljivo, a u Prijedoru taj udio iznosi 63%. Slično tome, u Busovači 64% ispitanika i Velikoj Kladuši 53% ispitanika u potpunosti odbacuju nasilje. Nasuprot tome, samo 6% ispitanika u Čapljini i 17% u Stocu smatra da je takvo nasilje potpuno neprihvatljivo, dok ga velika većina u tim općinama smatra barem donekle prihvatljivim.

Stavovi prema isključivanju drugih etničkih grupa slijede isti obrazac. U Rogatici i Prijedoru, 81%, odnosno 69% ispitanika smatra da je isključivanje pripadnika drugih etničkih grupa iz resursa zajednice potpuno neprihvatljivo. U Busovači i Velikoj Kladuši udjeli su također visoki, 76% i 69%. Međutim, u Čapljini i Stocu, samo 15%, odnosno 9% ispitanika u potpunosti odbacuje takvu praksu, dok je većina spremna prihvatiti je barem u određenoj mjeri. Kada je riječ o korištenju neprijateljskog govora, njegovo odbacivanje je posebno izraženo u nekim mjestima: 95% ispitanika u Rogatici i 86% u Busovači smatra da nije prihvatljivo.

Nasuprot tome, u Čapljini i Stocu, samo 8%, odnosno 10% ispitanika u potpunosti odbacuje upotrebu neprijateljskog govora, dok ga više od polovine smatra barem donekle prihvatljivim. Kada je riječ o promoviranju segregacije, 91%

ispitanika u Rogatici i 77% u Prijedoru smatra da je potpuno neprihvatljivo, dok ti brojevi padaju na 9% u Čapljini i Stocu.

Slika 24: Prihvatljivost međuetnički isključujućih ili nasilnih ponašanja – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

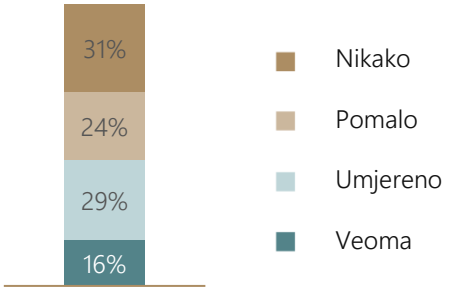

2.4 PODRŠKA VISOKIM STANDARDIMA ZA NOSIOCE JAVNIH FUNKCIJA

SVIJEST I PERCIPIRANI UTICAJ

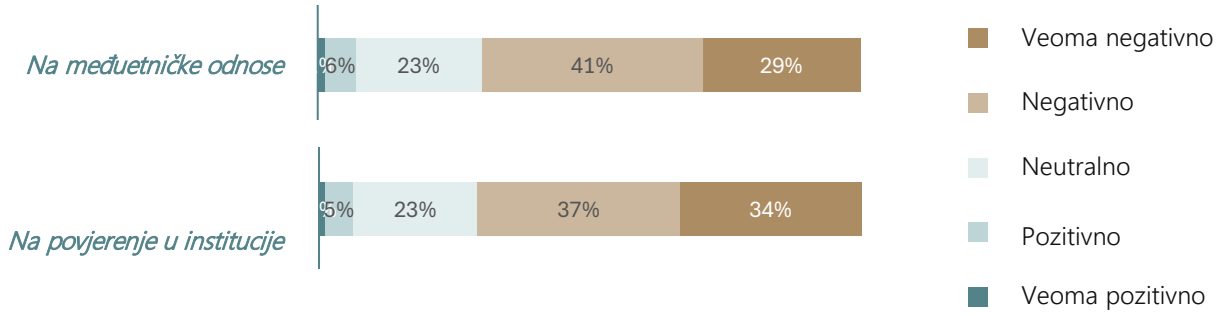
U javnosti je prisutna široko rasprostranjena zabrinutost zbog mogućnosti da osobe optužene za ratne zločine obavljaju funkcije u institucijama vlasti, budući da mnogi smatraju da to podriva povjerenje u institucije i šteti međuetničkim odnosima. Većina građana čvrsto zastupa stav da osobama koje se dovode u vezu s tako teškim krivičnim djelima ne bi trebalo biti omogućeno obavljanje javnih funkcije, ističući važnost strogih standarda i odgovornosti u izgradnji povjerenja javnosti i poticanju pomirenja. Veliki dio ispitanika upoznat je s navodima da su osobe optužene za ratne zločine možda još uvijek na administrativnim funkcijama u institucijama vlasti i javne uprave. Na nivou cijele zemlje, 16% ispitanika navodi da je veoma upoznato s takvim navodima, 29% da je umjereno upoznato, a 24% da je malo upoznato. Međutim, 31% ispitanika navodi da uopće nije upoznato s takvim informacijama.

Slika 25: Upoznatost s navodima da osobe optužene za ratne zločina još uvijek rade na administrativnim pozicijama unutar institucija vlasti i javne uprave – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Prisutna je snažna zabrinutost zbog posljedica zapošljavanja takvih osoba. Čak 70% ispitanika smatra da bi to negativno uticalo na međuetničke odnose, uključujući 41% koji procjenjuju da bi uticaj bio negativan i 29% koji navode da bi bio veoma negativan. Samo mali broj ispitanika (7%) vjeruje da bi takva praksa imala pozitivan uticaj. Slično tome, povjerenje u javne institucije bilo bi također narušeno: 71% ispitanika navodi da bi njihovo povjerenje u institucije bilo negativno pogođeno, uključujući 37% koji smatra da bi uticaj bio negativan, a 34% veoma negativan. Šest posto ispitanika smatra da bi uticaj na povjerenje u institucije bio pozitivan, što bi moglo odražavati stav da to predstavlja korak ka prevazilaženju naslijeđa rata.

Slika 26: Posljedice zapošljavanja osoba optuženih za ratne zločine na administrativne pozicije – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju da se informiranost i zabrinutost znatno razlikuju u zavisnosti od lokalnog konteksta. Informiranost o navodima da osobe optužene za ratne zločine i dalje rade u institucijama vlasti najviša je u Bratuncu, gdje 55% ispitanika kaže da je veoma upoznato s takvim informacijama, te u Velikoj Kladuši, gdje isti odgovor daje 26% ispitanika. U ostalim općinama informiranost je znatno niža, pri čemu veliki broj ispitanika navodi da je tek donekle upoznat ili da uopće nije upoznat s takvim navodima. U Prijedoru 44% ispitanika uopće nije upoznato o ovome, dok je taj udio u Goraždu 40%.

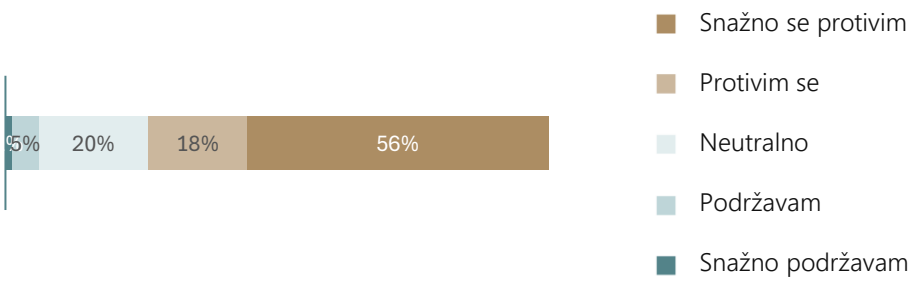
Percipirani uticaj na međuetničke odnose također se razlikuje od općine do općine. Zabrinutost je najizraženija u Bratuncu, gdje 67% ispitanika smatra da bi prisustvo osoba optuženih za ratne zločine u institucijama vlasti veoma negativno uticalo na međuetničke odnose. Prijedor i Velika Kladuša također pokazuju visok nivo zabrinutosti, pri čemu 41%, odnosno 39% ispitanika navodi da bi uticaj bio veoma negativan. Nasuprot tome, veći broj ispitanika u Čapljini (55%) i Stocu (54%) ocjenjuje ovu situaciju kao neutralnu kada je riječ o međuetničkim odnosima, dok vrlo mali udio smatra da bi njen uticaj bio veoma negativan.

Isti obrazac prisutan je i kada je riječ o povjerenju u institucije. Na nivou cijele zemlje, većina ispitanika smatra da bi zapošljavanje osoba optuženih za ratne zločine narušilo povjerenje u javne institucije. Na nivou općina, ova zabrinutost ponovo je najizraženija u Bratuncu, gdje 74% ispitanika navodi da bi povjerenje u institucija bilo veoma negativno pogođeno. U mjestima kao što su Čapljina i Stolac, međutim, većina ispitanika procjenjuje da bi uticaj bio neutralan, 56% u Čapljini i 46% u Stocu, dok samo 3%, odnosno 6%, smatra da bi uticaj bio veoma negativan.

PODRŠKA STROGIM KRITERIJIMA ZA OBAVLJANJE JAVNIH FUNKCIJA

Kada je riječ o javnim politikama, većina ispitanika odbacuje mogućnost da osobe optužene, ali ne i osuđene za ratne zločine, obavljaju javne funkcije. Više od polovine ispitanika (56%) tome se snažno protivi, a dodatnih 18% se protivi. Samo 6% podržava ili snažno podržava mogućnost da takve osobe obavljaju javne funkcije. To jasno pokazuje da građani očekuju visoke kriterije za obavljanje funkcija u institucijama vlasti, posebno kada je riječ osjetljivim pitanjima povezanim sa ratnim naslijeđem i percipiraju prisustvo takvih osoba na javnim funkcijama kao faktor koji narušava međuetničko povjerenje i povjerenje građana u institucije.

Slika 27: Mogućnost da osobe optužene, ali ne i osuđene za ratne zločine, obavljaju javne funkcije – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju da je protivljenje ovoj mogućnosti najsnažnije u Bratuncu, Velikoj Kladuši i Prijedoru. U Bratuncu, 76% se snažno protivi dopuštanju osumnjičenima za ratne zločine koji su optuženi, ali nisu osuđeni, da obavljaju javne funkcije, zatim slijede Velika Kladuša (69%) i Prijedor (56%). U Čapljini i Stocu protivljenje je znatno slabije izraženo. Samo 2% ispitanika u Čapljini i 5% u Stocu snažno se protivi tome, dok je većina ispitanika ili neutralna, 52%, odnosno 59%, ili podržava tu mogućnost, 24%, odnosno 11%.

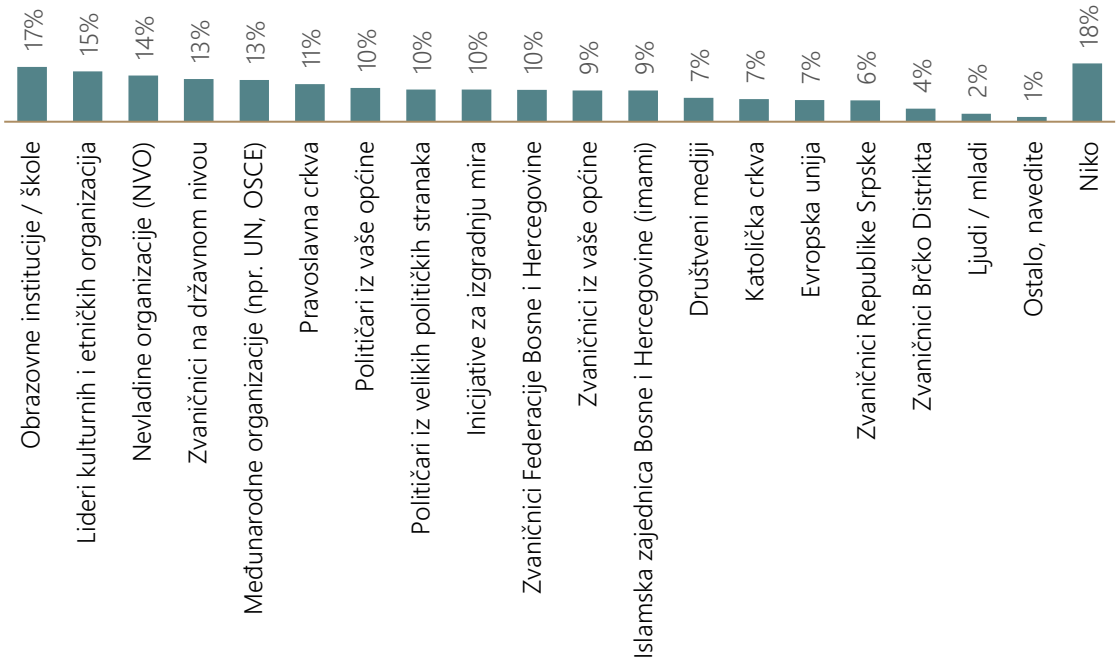
2.5 OGRANIČENO POVJERENJE I NIZAK NIVO ANGAŽMANA OTEŽAVAJU NAPORE ZA UNAPREĐENJE MEĐUETNIČKIH ODNOSA

ODSUSTVO KREDIBILNIH NOSILACA POZITIVNIH PROMJENA

Kao što je navedeno u prethodnim poglavljima, većina ispitanika smatra da je unapređenje međuetničkih odnosa važno, ali istovremeno procjenjuje da je napredak spor i neujednačen. Ispitanici također ukazuju na politiku, institucije, medije, ratno naslijeđe i nizak nivo povjerenja kao faktore koji i dalje opterećuju odnose među zajednicama. Ovi rezultati odražavaju se i u ograničenom povjerenju koje ljudi iskazuju prema akterima koji bi mogli predvoditi napore za unapređenje međuetničkih odnosa. Iako postoji široka podrška boljim odnosima među etničkim grupama, nijedna institucija ili grupa ne izdvaja se kao posebno prepoznata ili široko prihvaćena nositeljica pozitivnih promjena.

Kada ih se pita koji akteri, ako ih ima, imaju vodeću pozitivnu ulogu u unapređenju međuetničkih odnosa na lokalnom nivou, nijedna pojedinačna grupa se ne izdvaja. Najveći udio ispitanika navodi obrazovne ustanove i škole (17%), a slijede lideri kulturnih i etničkih organizacija (15%) te nevladine organizacije (14%). Nekoliko drugih aktera, uključujući zvaničnike na nivou cijele zemlje, međunarodne organizacije i političke aktere, navodi približno svaki deseti ispitanik, ali nijedna od ovih grupa ne prelazi 20%. Značajno je da 18% ispitanika smatra da nijedan akter ne igra pozitivnu ulogu u unapređenju međuetničkih odnosa.

Slika 28: Akteri koji igraju pozitivnu ulogu u unapređenju međuetničkih odnosa u općinama – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

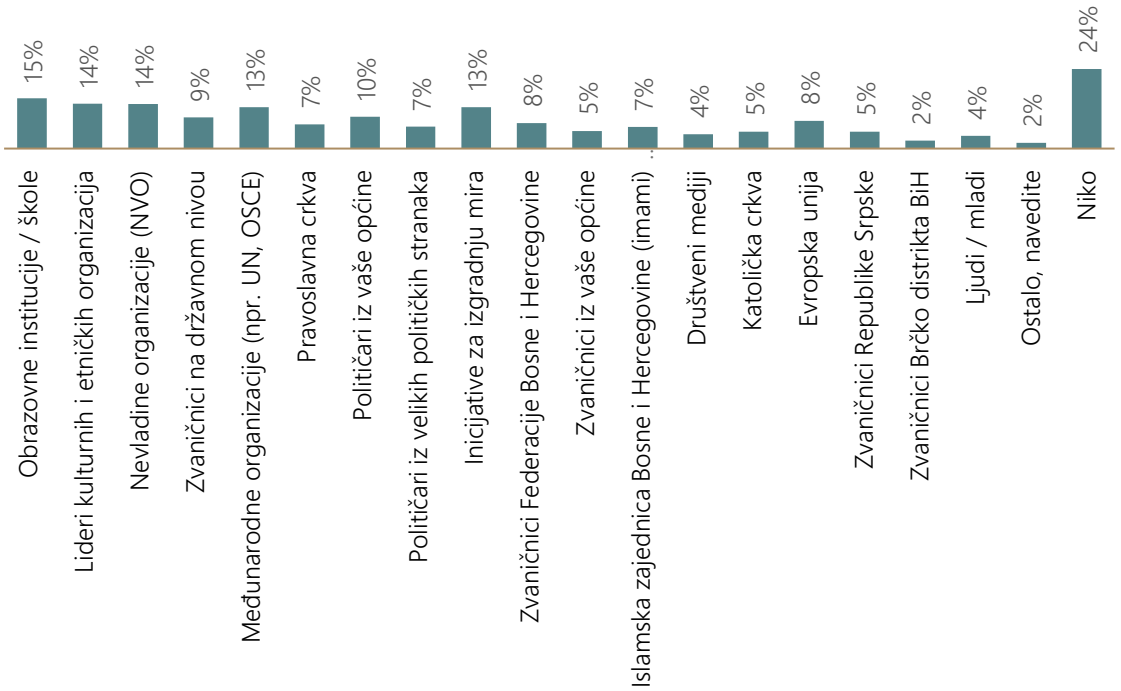

Povjerenje u bilo kojeg pojedinačnog aktera kada je riječ o unapređenju međuetničkih odnosa također je ograničeno. Kada ih se pita kome vjeruju da može doprinijeti poboljšanju međuetničkih odnosa u njihovoj općini, nijedan akter ne dobija podršku veću od 15%. Najviši nivoi povjerenja ukazani su obrazovnim ustanovama i školama (15%), liderima

kulturnih i etničkih organizacija (14%), nevladinim organizacijama (14%) te međunarodnim organizacijama i inicijativama za izgradnju mira (13%).

Politički i vjerski akteri, kao i zvanične institucije na različitim nivoima, dosljedno uživaju niži nivo povjerenja, koji se uglavnom kreću u jednocifrenim procentima. Gotovo četvrtina ispitanika (24%) navodi da ne vjeruje nijednom akteru kada je riječ o unapređenju međuetničkih odnosa. Odsustvo aktera koji uživaju široko povjerenje posebno je izraženo među ispitanicima srpske nacionalnosti, od kojih 35% navodi da ne vjeruje nijednom akteru kada je riječ o unapređenju međuetničkih odnosa, u poređenju sa 24% hrvatskih i 17% bošnjačkih ispitanika.

Slika 29: Akteri kojima se vjeruje da mogu unaprijediti međuetničke odnose u općinama

Rezultati istraživanja na nivou općina također ukazuju na izostanak jasno pouzdanog vodstva, uz istovremeno prisutne značajne lokalne razlike. U većini općina, nijedna grupa ne dobiva podršku veću od jedne trećine ispitanika kao akter koji ima vodeću pozitivnu ulogu u unapređenju međuetničkih odnosa. Prepoznavanje pozitivnih aktera raspoređeno je između zvaničnika, organizacija, vjerskih i obrazovnih ustanova te međunarodnih aktera. Nevladine organizacije izdvajaju se jedino u Bratuncu (32%) i Velikoj Kladuši (29%), dok obrazovne ustanove i škole bilježe najveći udio odgovora u Velikoj Kladuši (31%), a znatno se rjeđe navode u drugim sredinama. Na pojedinim lokacijama, kao što su Stolac i Goražde, nijedan akter ne dobiva ni 10% odgovora. Rogatica se posebno izdvaja, sa 69% ispitanika koji navodi da nijedan akter nema pozitivnu ulogu u unapređenju međuetničkih odnosa

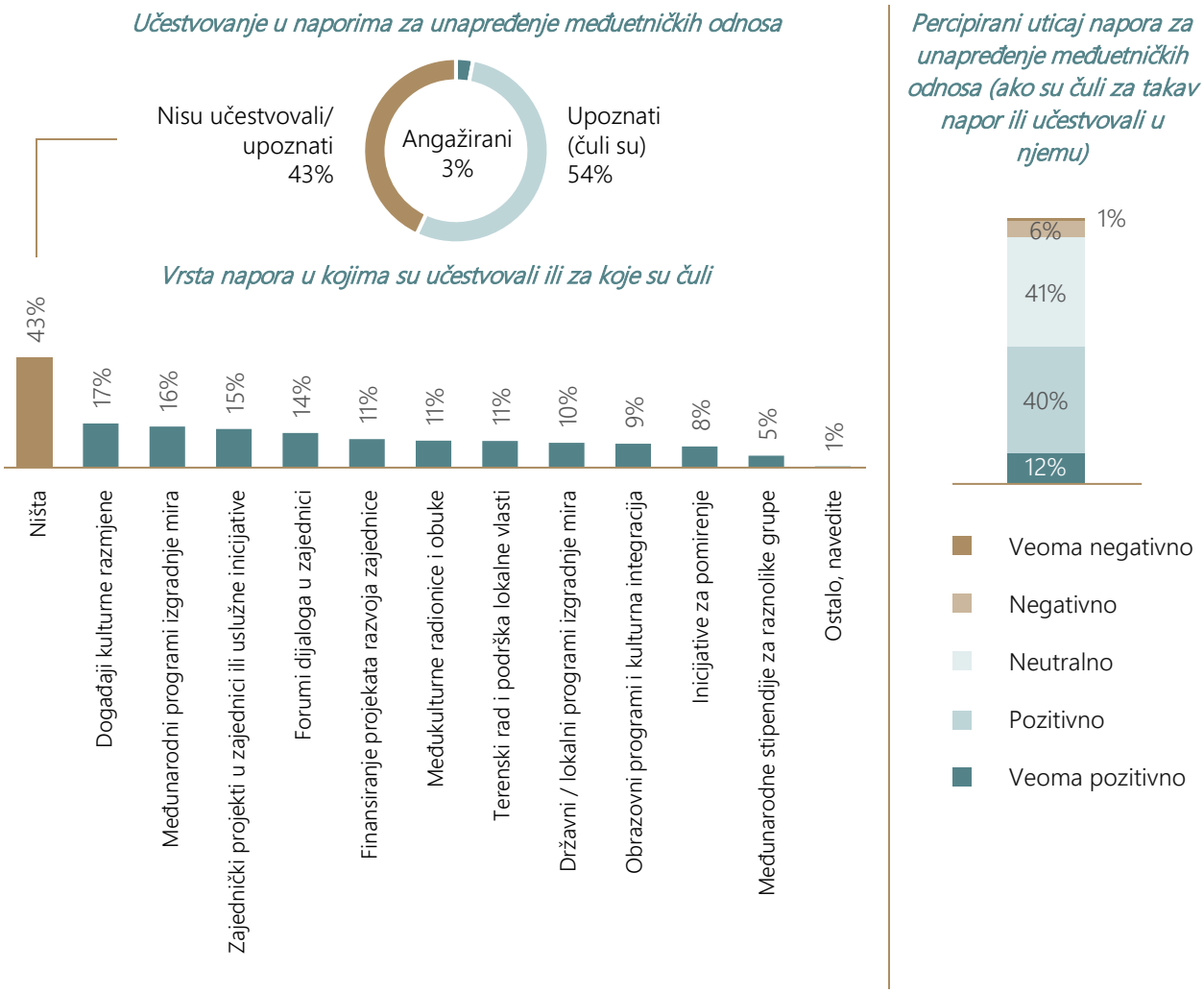
Isti obrazac prisutan je kada se ispitanici pitaju kome vjeruju da može unaprijediti međuetničke odnose. Povjerenje je gotovo potpuno odsutno u pojedinim zajednicama. U Rogatici, 83% navodi da ne vjeruje nijednom akteru da može imati konstruktivnu ulogu, a ovaj stav također je veoma rasprostranjen u Goraždu (70%), Prijedoru (34%) i Busovači (19%). Tamo gdje povjerenje postoji, ono je uglavnom raspoređeno među različitim akterima, pri čemu rijetko ko uživa široko povjerenje u više sredina. U Stocu, 63% ispitanika vjeruje zvaničnicima Federacije Bosne i Hercegovine, dok u Bratuncu 36% ispitanika vjeruje Evropskoj uniji. Nevladine organizacije navodi gotovo trećina ispitanika u Bratuncu (29%) i Čapljini (29%). U Velikoj Kladuši, lokalni i međunarodni akteri, kao i obrazovne ustanove, dobijaju između 16% i 22% odgovora, ali se nijedna grupa ne izdvaja iznad ostalih.

OGRANIČENA INFORMIRANOST I MJEŠOVITE PERCEPCIJE UTICAJA

Ograničeno povjerenje u aktere koji bi mogli predvoditi napore za unapređenje međuetničkih odnosa može biti povezano s ograničenim dosegom i vidljivošću takvih inicijativa. Većina građana u Bosni i Hercegovini ima malo direktnog iskustva s aktivnostima usmjerenim na unapređenje međuetničkih odnosa. Na nivou cijele zemlje, 43% ispitanika navodi da nikada nije čulo za takve aktivnosti niti je učestvovalo u njima, 54% je čulo za takve napore, a samo 3% navodi da je direktno učestvovalo u njima.

Informiranost o konkretnim inicijativama još je ograničenija. Manje od jedne petine ispitanika navodi da je čulo za forume za dijalog u zajednici (14%), kulturne razmjene (17%), međunarodne programe izgradnje mira (16%) ili zajedničke projekte u zajednici (15%). Među ispitanicima koji su čuli za napore za unapređenje međuetničkih odnosa ili su učestvovali u njima, oko polovine ocjenjuje njihov uticaj pozitivno, uključujući 40% koji ga ocjenjuju kao pozitivan i 12% kao veoma pozitivan. Međutim, značajan dio ostaje neutralan (41%), dok 7% ispitanika procjenjuje da je uticaj negativan ili veoma negativan.

Slika 30: Učešće u naporima za unapređenje međuetničkih odnosa i njihov uticaj – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

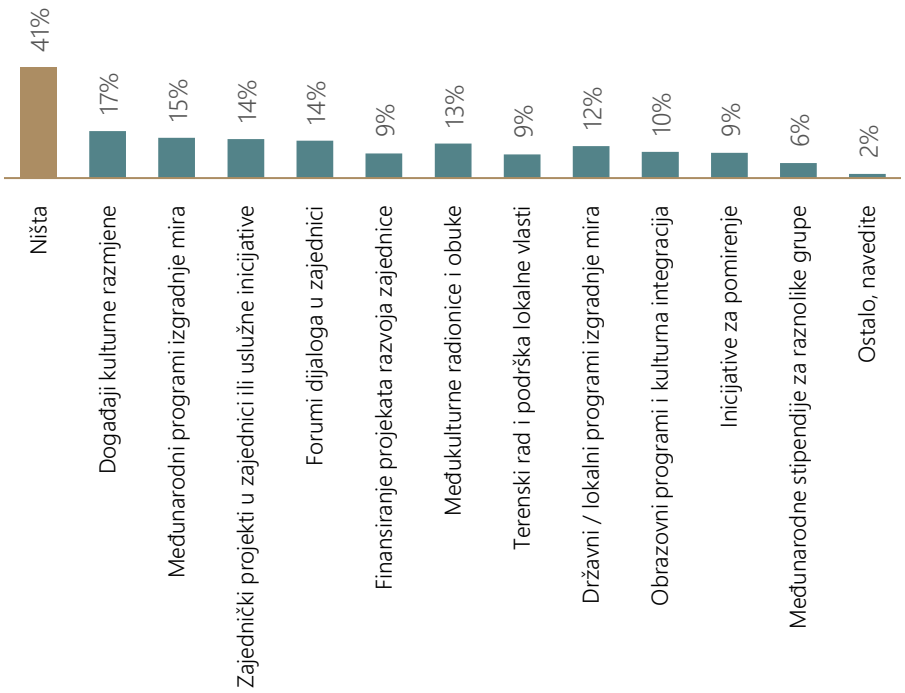
Rezultati na nivou općina pokazuju da se informiranost i iskustvo znatno razlikuju. U Prijedoru, Rogatici i Goraždu, većina ispitanika navodi da nikada nije čula niti učestvovala u inicijativama za unapređenje međuetničkih odnosa, pri čemu se taj udio kreće od 47% do 61%. Nasuprot tome, u Čapljini, Stocu i Velikoj Kladuši, informiranost je znatno viša i samo mala manjina navodi da nije imala nikakav kontakt s takvim aktivnostima. Vrste inicijative o kojima su ispitanici čuli ili u kojima su učestvovali također se razlikuju od općine do općine. Finansiranje projekata razvoja zajednice najvidljivije je u Bratuncu (45%), dok se kulturne razmjene i projekti u zajednici navode kod jedne trećine ili više ispitanika u Čapljini, Stocu i Velikoj Kladuši.

Procjene uticaja ovih napora također su oprezne i neujednačene. Među ispitanicima koji su čuli za ili učestvovali u aktivnostima usmjerenim na unapređenje međuetničkih odnosa, pozitivne ocjene najčešće su u Bratuncu i Prijedoru, gdje 54%, odnosno 43% ispitanika percipira pozitivan utjecaj. U Čapljini većina ispitanika ishode ovih inicijativa vidi kao neutralne ili čak negativne. Negativne ili veoma negativne ocjene posebno su izražene u Rogatici, gdje 30% ispitanika navodi da je uticaj negativan, a 9% da je veoma negativan, kao i u Goraždu i Stocu.

NISKI NIVO SPREMNOSTI NA ANGAŽMAN

Ograničen doseg postojećih inicijativa i mješovite percepcije njihovog uticaja mogu djelimično objasniti zašto mali broj ispitanika izražava spremnost da učestvuje u aktivnostima umjerenim na unapređenje međuetničkih odnosa, iako se takvi napori često smatraju važnim (vidjeti odjeljke 1.1 i 2.1). Na nivou cijele zemlje, 41% ispitanika navodi da ne bi bili spremni da se uključe ni u jednu od postojećih inicijativa za unapređenje međuetničkih odnosa. Među onima koji bi bili spremni učestvovati, najčešće se izdvajaju kulturne razmjene (17%) i međunarodni programi izgradnje mira (15%). Forumi za dijalog u zajednici i zajednički projekti u zajednici biraju se u jednakom udjelu od po 14%. Obrazovni programi, interukulturne radionice te nacionalni ili lokalni programi izgradnje mira privlače između 10% i 13% ispitanika, dok je spremnost na učešće u međunarodnim stipendijama za različite grupe najniža (6%), a svega 2% ispitanika navodi druge oblike angažmana. Spremnost na učešće u postojećim inicijativama za unapređenje međuetničkih odnosa najniža je među ispitanicima srpske nacionalnosti, pri čemu 51% navodi da ne bi bilo spremno učestvovati ni u jednoj od ponuđenih aktivnosti, u poređenju sa 36% bošnjačkih ispitanika i 31% hrvatskih ispitanika.

Slika 31: Domaći i/ili međunarodni napori za unapređenje međuetničkih odnosa u koje su učesnici spremni da se uključe – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina i ovdje pokazuju značajne razlike. U Prijedoru i Rogatici, nedostatak spremnosti na učešće je najizraženiji, pri čemu 62%, odnosno 44% ispitanika navodi da ne bi učestvovalo ni u jednoj od ponuđenih aktivnosti. Nasuprot tome, u Čapljini i Stocu gotovo svi ispitanici iskazuju spremnost na učešće, posebno u zajedničkim projektima u zajednici, aktivnostima institucija vlasti i kulturnoj razmjeni, koje u svim općinama prelaze 30% podrške. Finansiranje projekata razvoja zajednice izdvaja se u Bratuncu (28%), dok međunarodni programi izgradnje mira bilježe relativno veći interes u Čapljini, Goraždu i Velikoj Kladuši, u rasponu od 13% do 34%. Obrazovne inicijative posebno su popularne u Čapljini i Stocu, gdje ih podržava 27%, odnosno 29% ispitanika, dok je interes za takve inicijative u drugim sredinama znatno niži.

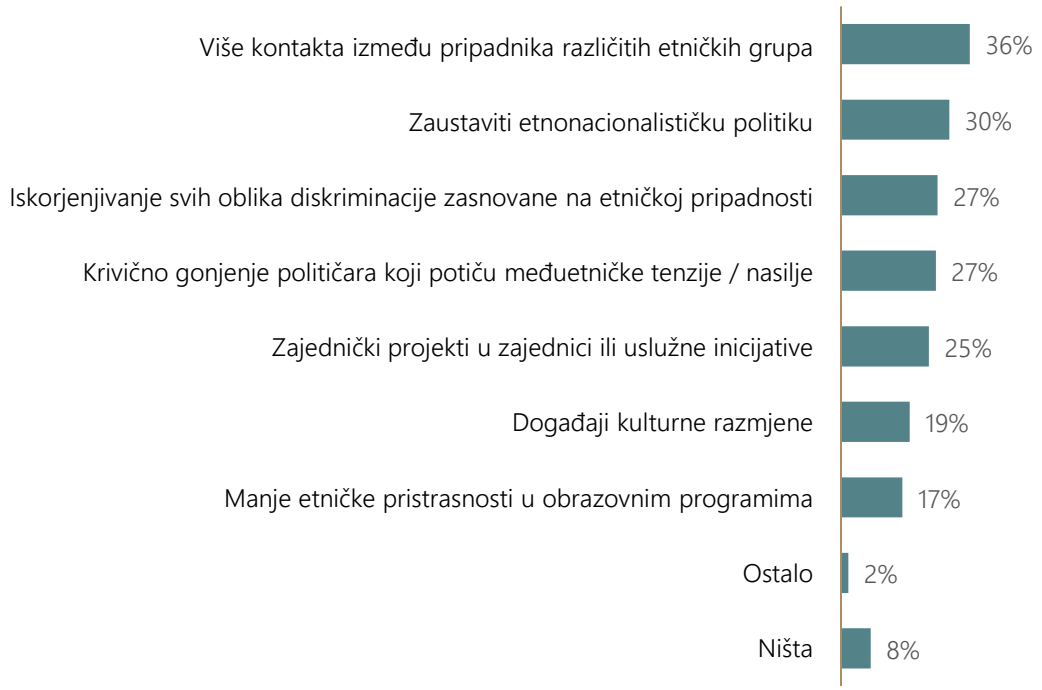
2.6 JAVNA PODRŠKA PRAKTIČNOJ SARADNJI I REFORMAMA

MJERE ZA UNAPREĐENJE MEĐUETNIČKIH ODNOSA

Prethodni dijelovi izvještaja ističu spor napredak, trajne prepreke i ograničeno povjerenje u aktere od kojih se očekuje da unaprijede međuetničke odnose. Istovremeno, rezultati istraživanja također pokazuje da građani prepoznaju konkretne načine za jačanje društvene kohezije. Ispitanici najčešće navode potrebu za većim kontaktom između pripadnika različitih etničkih grupa (36%). Mnogi također podržavaju praktične oblike saradnje kao što su zajednički projekti u zajednici ili usluge (25%), veći broj kulturnih razmjena (19%) i smanjenje etničke pristrasnosti u obrazovanju (17%).

Rješavanje političkih i strukturalnih izazova također se smatra ključnim: 30% ispitanika smatra da treba zaustaviti etnonacionalističku politiku, dok 27% podržava krivično gonjenje političara koji potiču tenzije, a 27% zagovara iskorjenjivanje svih oblika etničke diskriminacije. Samo mala manjina smatra da ne treba preduzimati dodatne mjere (8%). Ovi rezultati pokazuju da javnost daje prednost kombinaciji povećane svakodnevne interakcije, institucionalnih reformi i snažnijeg djelovanja protiv političkih pokretača podjela.

Slika 32: Mjere za unapređenje međuetničkih odnosa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju da su predloženi mehanizmi oblikovani specifičnim lokalnim okolnostima i historijskim iskustvima. U Velikoj Kladuši (39%) i Bratuncu (35%), najčešći odgovor je potreba za većim kontaktom između pripadnika različitih etničkih grupa. Nasuprot tome, ova mjera je znatno manje zastupljena u Prijedoru (14%) i Čapljini (10%), gdje su prioriteti usmjereni na druge oblasti. U nekoliko općina, uključujući Čapljinu (36%) i Stolac (40%), smanjenje etničke pristrasnosti u obrazovanju ističe se kao glavni prioritet. Pozivi na veći broj kulturnih razmjena posebno su izraženi u Stocu (55%), Čapljini (44%) i Busovači (34%). U Čapljini (54%), Stocu (42%) i

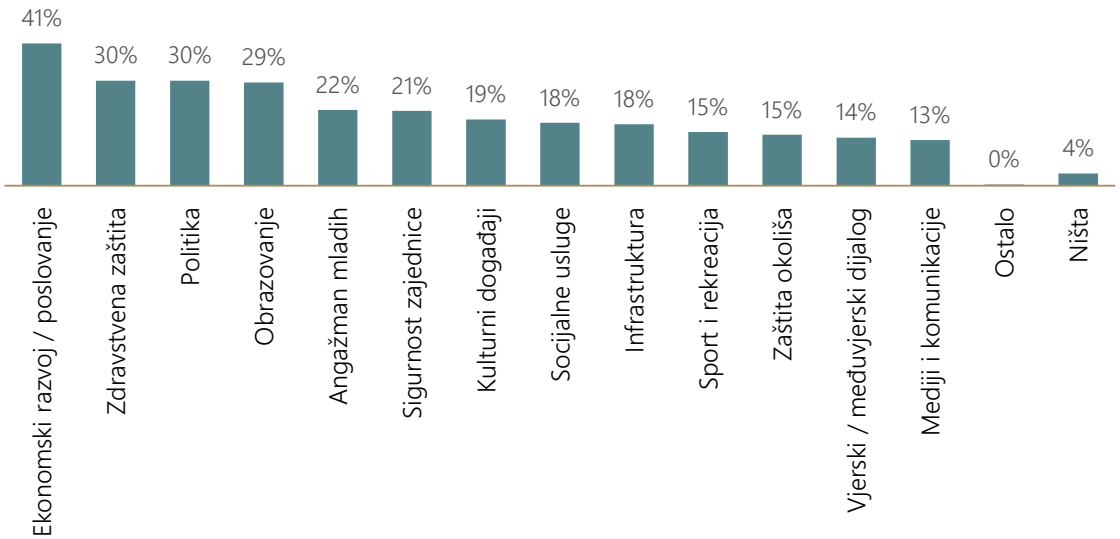
Velikoj Kladuši (39%), značajan dio stanovnika kao najefikasniji put naprijed vidi zajedničke projekte u zajednici ili inicijative pružanja usluga. Slično tome, snažna podrška iskorjenjivanju diskriminacije zasnovane na etničkoj pripadnosti prisutna je u Busovači (37%), Čapljini (41%), Stocu (41%) i Velikoj Kladuši (42%).

Političke mjere također se smatraju ključnim u nekim sredinama, pri čemu gotovo polovina ispitanika u Busovači (47%) i Velikoj Kladuši (45%) poziva na okončanje etnonacionalističke politike, a više od trećine u Busovači (37%) i Velikoj Kladuši (51%) podržava krivično gonjenje političara koji potiču etničke tenzije. Ovi rezultati pokazuju da ne postoji jedinstven pristup koji je prihvaćen u svim sredinama, ali da mali broj ispitanika u svim općinama, između 0% i 16%, smatra da ne treba ništa učiniti.

PRIORITETNI SEKTORI ZA UNAPREĐENJE MEĐUETNIČKIH ODNOSA

Kada ih se pita o prioritetnim sektorima ili područjima za unapređenje međuetničkih odnosa, ispitanici najčešće ističu ekonomski razvoj i poslovanje (41%), zdravstvenu zaštitu (30%), politiku (30%) i obrazovanje (29%). Ovi odgovori u velikoj mjeri odražavaju ukupne prioritete ispitanika navedene u prvom odjeljku, kao i percipirane osnovne uzroke tenzija u zemlji. Sigurnost u zajednici (21%) i angažman mladih (22%) također se često spominju, iako u nešto manjoj mjeri. Dodatne oblasti koje ispitanici izdvajaju uključuju infrastrukturu, kulturu, okoliš i socijalne usluge, pri čemu svaku od njih navodi približno svaki peti ispitanik. Samo mali dio ispitanika (4%) ne navodi nijednu konkretnu oblast koja zahtijeva unapređenje.

Slika 33: Prioritetni sektori ili oblasti za unapređenje međuetničkih odnosa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina ponovo pokazuju značajne razlike, koje odražavaju specifične lokalne kontekste i percipirane potrebe. U Bratuncu, ogromna većina ispitanika (77%) smatra da su ekonomski razvoj i poslovanje glavne oblasti u kojima je potrebno unaprijediti međuetničke odnose, što je znatno više nego u drugim općinama. Nasuprot tome, ova se oblast u Čapljini i Stocu navodi u vrlo malim udjelima (po 9%), dok ono ostaje prioritet za oko trećinu ispitanika u Goraždu (36%) i više od polovine u Velikoj Kladuši (51%). Obrazovanje se izdvaja kao prioritet u Velikoj Kladuši (45%), Goraždu (30%) i Prijedoru (26%). Zdravstvena zaštita posebno je važna u Stocu (32%), Velikoj Kladuši (34%) i Goraždu (26%). Infrastruktura i zaštita okoliša prioriteti su u Čapljini i Stocu, dok se sigurnost u zajednici također često navodi u ovim i drugim općinama. Politika se ističe kao važna za unapređenje odnosa u Prijedoru (25%), Rogatici (36%), Busovači (45%) i Velikoj Kladuši (31%). Kulturni događaji, sport i angažman mladih smatraju se ključnim

u nekim općinama, pri čemu Velika Kladuša ponovo pokazuje snažan naglasak na mladima (31%). Samo mali udio ispitanika, obično ispod 10% po lokaciji, navodi da nijedna oblast ne zahtijeva unapređenje.

Diskusije u fokus grupama pomažu da se objasni zašto se praktični sektori kao što su rad, zdravstvene usluge, obrazovanje, sport i kultura ponavljaju u istraživanju. Učesnici u Brčkom i Prijedoru često su isticali da obični ljudi održavaju prijateljske i funkcionalne odnose u svakodnevnom životu. Susjedi pomažu jedni drugima, kolege rade zajedno, a ljudi dijele javne prostore i društvene aktivnosti bez većih problema. U Stocu su ispitanici prepoznali izraženije strukturne podjele, ali su istovremeno ukazali na primjere praktične saradnje u poslovanju, poljoprivredi, zdravstvenim uslugama, ugostiteljstvu i ličnim prijateljstvima.

> *„Pa najveći stepen saradnje između mošnjaka i hrvata u Stolcu nekako vidi možda dom zdravlja, Stolac, ne znam, tako, trgovina, ekonomija, ugostiteljstvo. Istina je da ljudi različitih vjera i dalje uspješno postoje i sarađuju, ali da tenzija postoje u nekom političkom smislu i društvenom, to je i pekako otigledno." (učesnik iz Stoca)*

Obrazovanje se u rezultatima pojavljuje i kao prioritetna oblast za reformu i kao potencijalni prostor za izgradnju međuetničkog razumijevanja. Iako je obrazovanje u ranijim odjeljcima navedeno kao prepreka zbog segregacije i etničke pristrasnosti, mnogi učesnici fokus grupa ipak škole vide kao ključne za razvoj međusobnog razumijevanja. U Brčkom su ispitanici istakli da im je mješovito školovanje u nekim kontekstima omogućilo da upoznaju vršnjake iz drugih sredina i razviju prijateljstva.

> *„... Napravljeno je zajedničko, jeli, obrazovanje u Brčkom nema. U njemu nije bilo, u stvari, ono, dvije škole pod jednim krovom nije poznanica. Integrisano je, dakle, obrazovanje." (učesnik iz Brčkog)*

U Prijedoru je, međutim, obrazovni sistem ponekad opisan kao polarizirajući faktor, pri čemu su nastavni planovi i nastavne prakse percipirani kao faktori koji učvršćuju podjele i ograničavaju uvažavanje različitih identiteta. Slično tome, u Stocu su učesnici prepoznali segregirano školovanje kao značajnu prepreku, ali su istovremeno vidjeli škole kao potencijalna mjesta integracije, ukoliko bi se kroz reforme mogle uvesti inkluzivni nastavni planovi, zajednička nastava i interkulturalno obrazovanje.

Učesnici su također istakli ulogu programa za mlade, nevladinih organizacija i lokalnih inicijativa. Mlađe generacije često su opisivane kao otvorenije, pragmatičnije i spremnije da grade odnose s pripadnicima drugih etničkih zajednica. Učesnici su opisali kako se mladi druže, bave sportom, prisustvuju kulturnim događajima i rade zajedno bez obzira na etničku pripadnost. Ove svakodnevne interakcije smatrane su važnim za jačanje povjerenja i smanjenje stereotipa. Organizacije civilnog društva i programi za mlade prepoznati su kao akteri koji podržavaju ovaj proces kroz stvaranje prilika za dijalog, kulturnu razmjenu i zajednički rad.

> *„one često pokriječu projekte koji promovišu dijalog, toleranciju i zajednički rad... ...posebno među nama mladima" (učesnik iz Brčkog)*

U Stocu su nevladine organizacije i građanske inicijative prepoznate kao konstruktivni akteri, iako su učesnici naglasili da je njihov uticaj ograničen političkim pritiscima i ograničenim resursima. Ipak, lokalni projekti koji okupljaju hrvatsku i bošnjačku omladinu ocijenjeni su kao obećavajući za izgradnju mostova među zajednicama.

Učesnici fokus grupa također su identificirali sport, kulturne aktivnosti i neformalne društvene prostore kao neke od najdjelotvornijih načina za unapređenje međuetničke saradnje. U Brčkom su učesnici naglasili da sportska takmičenja i humanitarni događaji okupljaju mlade ljude bez obzira na porijeklo. U Prijedoru su svakodnevna saradnja na radnim mjestima i zajedničko učešće u kulturnim događajima viđeni kao prilike za izgradnju povjerenja. U Stocu su sport i poljoprivreda navedeni kao rijetka, ali značajna područja u kojima Hrvati i Bošnjaci rade i druže se zajedno, pokazujući da zajednički interesi mogu prevazići etničke granice.

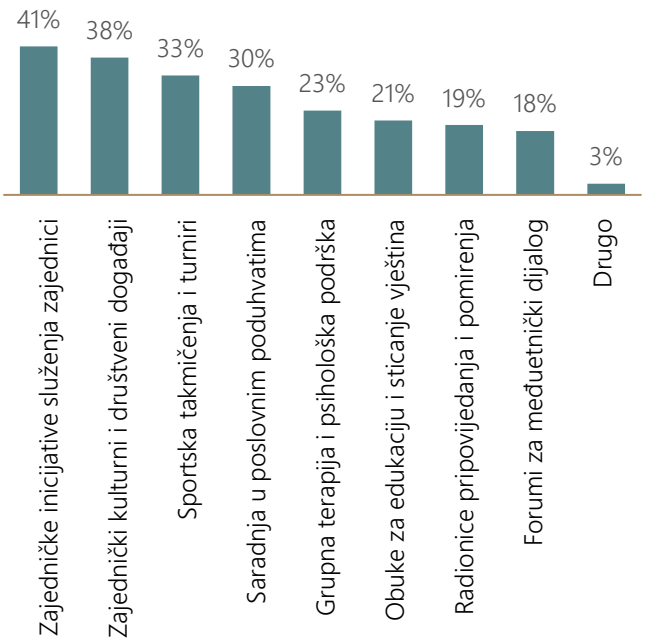
„tako da Stolac nogomet odnosno sport po prirodi svojoj spaja ljude i mislim da je uzalud tim političarima da nastoje da se razjedine sport će prije ili kasnije ujediniti ljude na ovaj ili onaj način." (učesnik iz Stoca)

Učesnici fokus grupa također su razmatrali ulogu međunarodne zajednice u poslijeratnom oporavku i pomirenju. Prepoznali su važne doprinose neposredno nakon sukoba i u konkretnim inicijativama, uključujući podršku povratku, obnovi stambenih objekata, infrastrukturi, humanitarnoj pomoći, programima dijaloga, obukama i radionicama. Međutim, izrazili su i skepticizam u pogledu opsega i održivosti međunarodnog angažmana. Često se isticalo da međunarodni akteri mogu stvoriti prostor za dijalog i obnovu, ali da dugoročno pomirenje zavisi od lokalnih zajednica i institucija.

INTEGRACIJA DEMOBILISANIH BORACA

U anketi je također postavljeno pitanje o tome šta bi moglo unaprijediti integraciju demobilisanih boraca iz svih etničkih grupa, koje je ranije identificirano kao jedno od osjetljivijih oblasti međuetničkog angažmana. Ispitanici najčešće navode zajedničke inicijative služenja zajednici (41%), zajedničke kulturne i društvene događaje (38%) i sportska takmičenja (33%). Mnogi također podržavaju zajedničke poslovne poduhvate (30%). Manji udio ispitanika bira obrazovne programe (21%), grupnu terapiju (23%), radionice pripovijedanja (19%) ili međuetničke forume za dijalog (18%), ali i dalje postoji značajan interes za ove pristupe koji su više usmjereni na dijalog.

Slika 34: Mjere za unapređenje integracije demobilisanih boraca iz svih etničkih grupa u zajednici – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Predloženi pristupi za unapređenje integracije demobilisanih boraca iz svih etničkih grupa razlikuju se među općinama. Zajednički poslovni poduhvati spadaju među najpopularnije pristupe integraciji u Prijedoru (41%), Busovači (41%), Čapljini (47%) i Stocu (52%). Sportska takmičenja posebno se favoriziraju u Busovači (58%), Velikoj Kladuši (53%) i Stocu (48%). Zajednički kulturni i društveni događaji najčešći su izbor u Velikoj Kladuši (45%), Prijedoru (39%) i Busovači (41%). Zajedničke inicijative služenja zajednici također imaju snažnu podršku u Prijedoru (40%), Velikoj Kladuši (36%) i Busovači (37%). Edukativni programi i programi za sticanje vještina prioritet su u Čapljini (49%) i Stocu (44%), ali manje u drugim sredinama. Grupna terapija i radionice pripovijedanja posebno se podržavaju u Stocu (39% i

28%) i Velikoj Kladuši (35% i 27%), u poređenju s nižim procentima u drugim općinama. Interes za međuetničke forume za dijalog općenito je nizak, osim u Velikoj Kladuši (25%).

REZULTATI

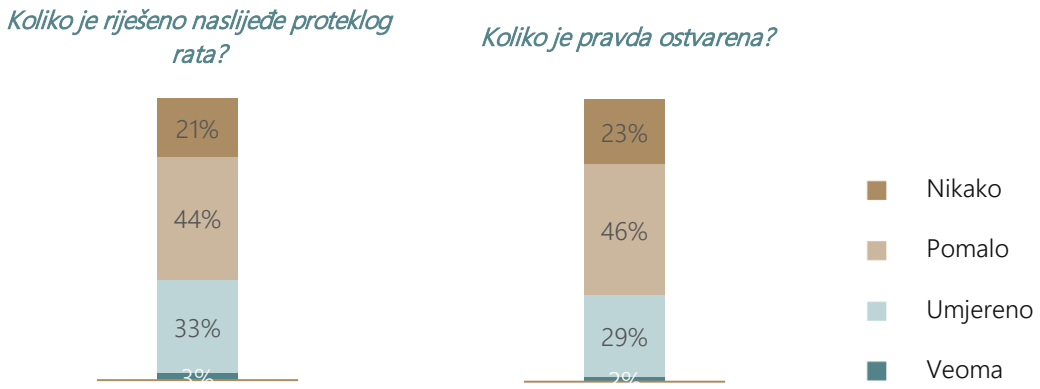
3. PRAVDA I NASLIJEĐE PROŠLOSTI

3.1 PRAVDA I DALJE NEOSTVARENA, A NASTAVAK DJELOVANJA SNAŽNO SE PODRŽAVA

PRAVDA I SUOČAVANJE S NASLIJEĐEM RATA SMATRAJU SE NEPOTPUNIM

Uprkos tome što je od rata okončano stotine sudskih postupaka u predmetima ratnih zločina pred domaćim sudovima, većina ljudi u Bosni i Hercegovini ne smatra da je pravda ostvarena ili da je naslijeđe rata u potpunosti riješeno. Vrlo mali broj ispitanika smatra da je pravda za ratne zločine u potpunosti ostvarena (2%) ili da je naslijeđe rata u potpunosti riješeno (3%). Većina navodi da je pravda ostvarena samo „malo" (46%) ili „umjereno" (29%). Slično tome, većina ispitanika kaže da je naslijeđe rata riješeno samo „malo" (44%) ili „umjereno" (33%). Oko jedne petine ispitanika smatra da ova pitanja uopće nisu riješena. Hrvatski ispitanici najmanje su skloni reći da pravda nije ostvarena, malo ili nimalo, 57%, u poređenju sa srpskim (69%) i bošnjačkim ispitanicima (71%).

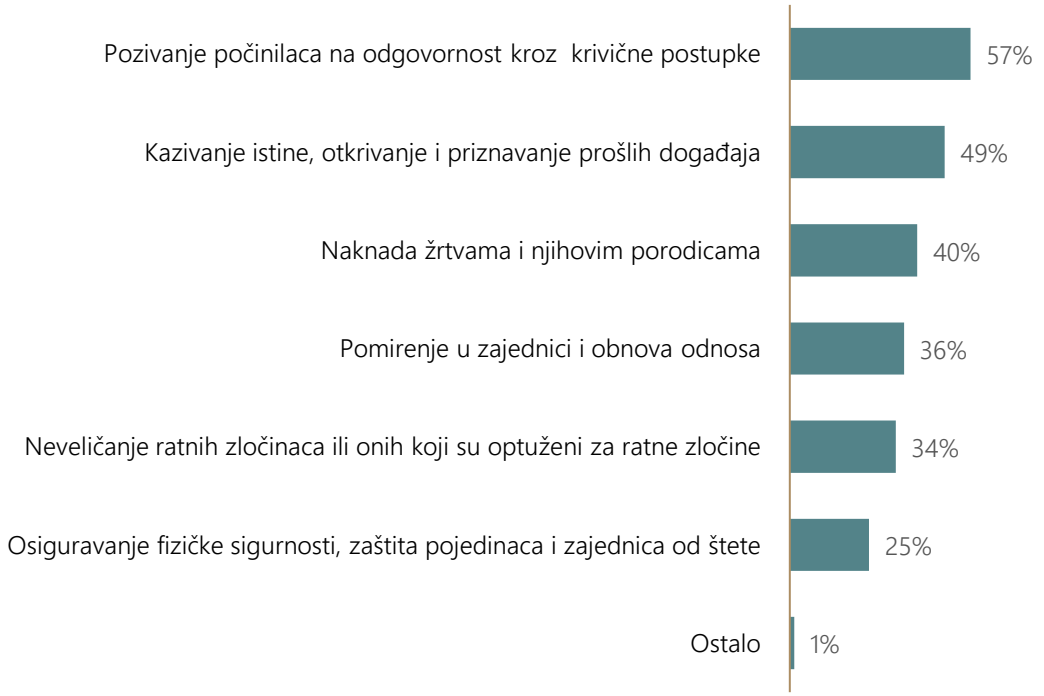
Slika 35: Ostvarenje pravde – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju isti opći obrazac. U svim općinama, gotovo niko ne smatra da je pravda za ratne zločine u potpunosti ostvarena. Najviše 3% to navodi u Čapljini, Stocu i Velikoj Kladuši. U većini mjesta, većina smatra da je pravda ostvarena samo „malo", uključujući 66% u Bratuncu i 56% u Velikoj Kladuši, ili „umjereno", uključujući 48% u Stocu i 41% u Busovači. Izraženije nezadovoljstvo prisutno je u Rogatici i Goraždu, gdje 60%, odnosno 51% ispitanika navodi da pravda uopće nije ostvarena. Slično tome, kada ih se pita da li je šire naslijeđe rata riješeno, vrlo mali broj ispitanika smatra da je to pitanje u potpunosti riješeno. U Rogatici i Goraždu više od polovine kaže da uopće nije riješeno, 58%, odnosno 54%.

Ovaj osjećaj nepotpune pravde moguće je objasniti činjenicom da ispitanici pravdu definiraju u širem smislu. Za većinu ispitanika, pravda u poslijeratnom kontekstu prvenstveno znači pozivanje počinilaca na odgovornost kroz krivične postupke (57%). Mnogi također smatraju važnim kazivanja istine i priznavanja prošlih događaja (49%) te pružanja naknade žrtvama i njihovim porodicama (40%). Postoji i značajna podrška pomirenju u zajednici i obnavljanju odnosa (36%), neveličanju ratnih zločinaca ili onih koji su optuženi za ratne zločine (34%) i osiguravanju fizičke sigurnosti (25%). U cjelini, pravda se ne razumijeva samo kao pravna odgovornost, već i kao javno priznavanje istine, podrška žrtvama i obnavljanje povjerenja u zajednici.

Slika 36: Definicija "pravde" – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

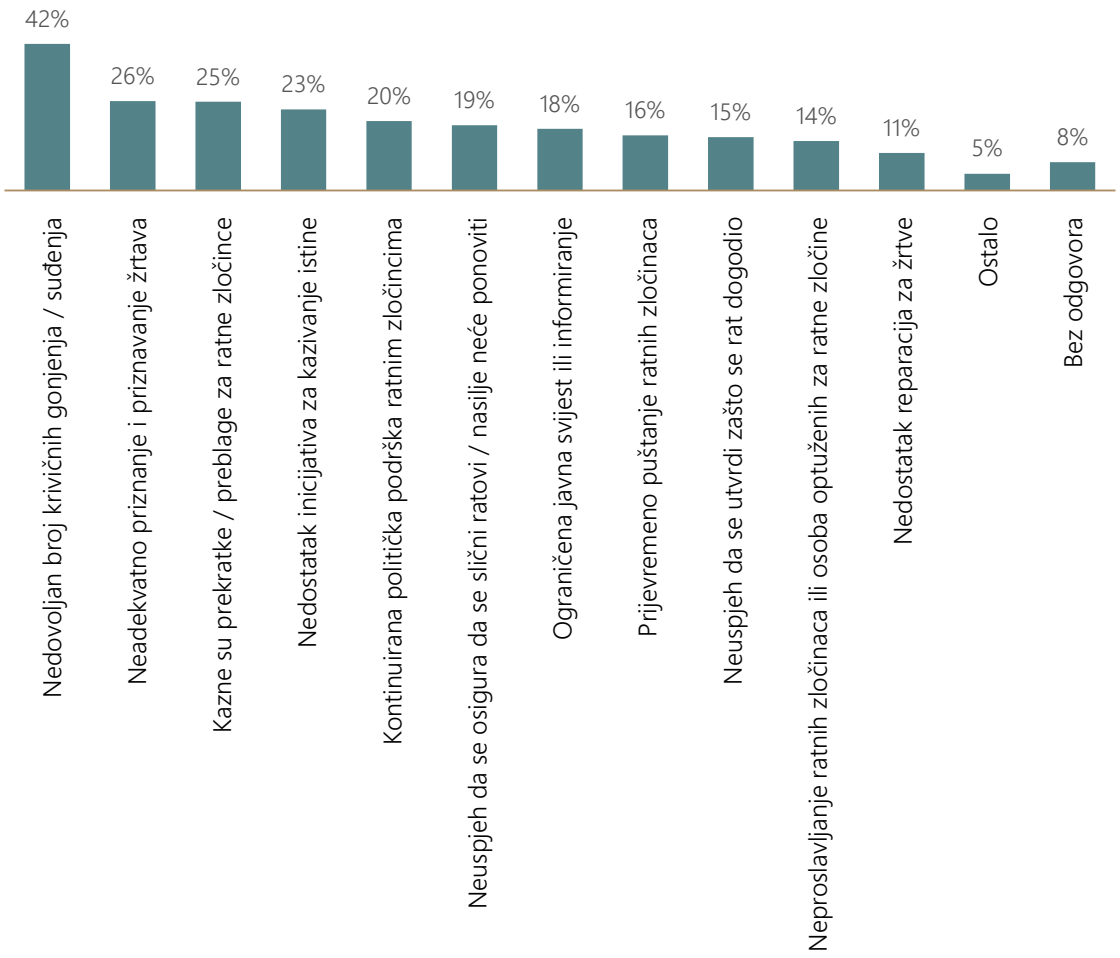
Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju da se značenje pravde znatno razlikuje od općine do općine. U Velikoj Kladuši, pravda najčešće znači pozivanje počinilaca na odgovornost kroz krivične postupke (76%) i kazivanje istine (69%), dok se to mnogo manje ističe u Bratuncu (15%, odnosno 12%). U Čapljini, kazivanje istine navodi 52%, dok krivične postupke bira 14%. Za mnoge ispitanike u Stocu i Čapljini, pomirenje u zajednici i obnova odnosa ključni su za pravdu, 59%, odnosno 61%. Naknada žrtvama i njihovim porodicama pojavljuje se u gotovo polovini odgovora u Prijedoru (48%), Stocu (49%) i Velikoj Kladuši (51%), ali je manje centralna u Rogatici (13%). Neki pravdu vide kao osiguravanje fizičke sigurnosti, posebno u Stocu (44%) i Velikoj Kladuši (37%). Odsustvo veličanja ratnih zločinaca ili onih koji su optuženi za ratne zločine izdvaja se kao dio ostvarivanja pravde za mnoge u Velikoj Kladuši (58%) i Busovači (36%), ali se rijetko spominje u Bratuncu ili Rogatici, u obje općine po 4%.

PREPREKE OSTVARIVANJU PRAVDE

Kada ih se direktnije pita zašto pravda nije ostvarena, ispitanici ukazuju na konkretne nedostatke. Najčešći razlozi su nedovoljan broj krivičnih gonjenja ili suđenja (42%) i neadekvatno priznavanje i uvažavanje žrtava (26%). Mnogi također ukazuju na male ili blage kazne za ratne zločince (25%), nedostatak inicijativa za iznošenje istine (23%) te kontinuiranu političku podršku ratnim zločincima (20%). Neki također navode propust da se osigura da se takvi zločini ne ponove (19%), kao i nedovoljnu informiranost javnosti o ovim pitanjima (18%).

Razlozi koje ispitanici navode razlikuju se među općinama. U Velikoj Kladuši, najčešće objašnjenje je nedovoljan broj krivičnih gonjenja ili suđenja (60%). U Stocu se kako ključni problemi navode nedostatak priznavanja i uvažavanja žrtava (44%) i ograničena informiranost javnosti o ovom pitanju (43%). Čapljina se izdvaja po zabrinutosti zbog propusta da se utvrde uzroci rata (41%) i nedostatka inicijativa za kazivanje istine (34%). U Busovači ispitanici često navode blage kazne (26%) i prijevremeno puštanje ratnih zločinaca na slobodu (22%). Kontinuirana politička podrška ratnim zločincima također se navodi u nekoliko općina, posebno u Velikoj Kladuši (53%) i Busovači (30%). Reparacije ili naknade za žrtve rjeđe se spominju kao ključno pitanje, osim u Stocu (22%), Čapljini (21%) i Velikoj Kladuši (26%).

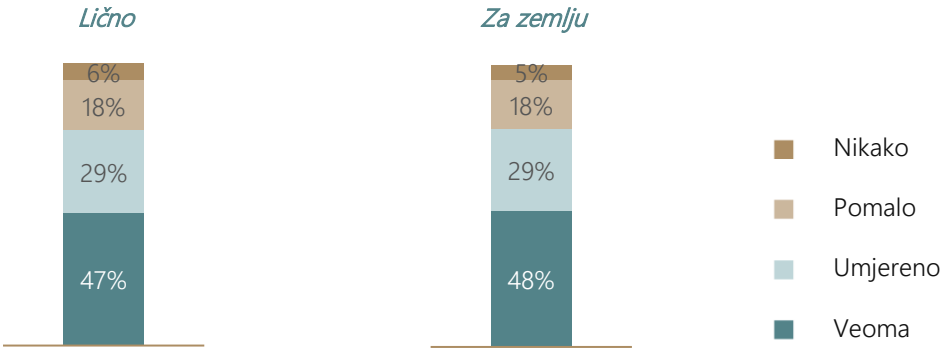
Slika 37: Faktori koji ometaju ostvarivanje pravde – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Uprkos ovim nedostacima, većina ispitanika i dalje smatra važnim nastaviti napore za ostvarivanje pravde za ratne zločine. Kao što je ranije navedeno u odjeljku 1.1, nastavak napora 47% ispitanika smatra veoma važnim za njih lično, a 48% za zemlju, dok dodatnih 29% u oba slučaja opisuje ove napore kao umjereno važne. Vrlo mali broj ispitanika kaže da takvi napori uopće nisu važni, 6% na ličnoj osnovi i 5% za zemlju. Podrška nastavku napora za ostvarenje pravde najsnažnija je među ispitanicima bošnjačke nacionalnosti. Većina bošnjačkih ispitanika kaže da su takvi napori veoma važni za njih lično (56%) i za zemlju (56%), u poređenju sa 41%, odnosno 42%, među srpskim ispitanicima i 27%, odnosno 33%, među hrvatskim ispitanicima.

Lokalno, međutim, postoji značajne razlike. U Bratuncu i Velikoj Kladuši, 76% vidi napore za ostvarenje pravde kao veoma važne za njih lično, a 84%, odnosno 78%, vidi ih kao veoma važne za zemlju. Ispitanici su više podijeljeni u Busovači, pri čemu otprilike polovina navodi ostvarenje pravde kao veoma važno, 46% za njih lično i 51% za zemlju. Nasuprot tome, u Čapljina je taj udio znatno niži, sa samo 4% do 5% koji kažu da su napori za ostvarenje pravde veoma važni. Stolac i Goražde također pokazuju manji intenzitet, s manje od 15% koji napore za ostvarenje pravde navode kao veoma važno bilo za sebe ili za zemlju, a mnogi ih smatraju samo malo važnim ili nimalo važnim, 49% i 45% u Stocu, te 31% i 28% u Goraždu. Prijedor i Rogatica zauzimaju srednju poziciju između ovih obrazaca, pri čemu su stavovi ispitanika raspoređeni među različitim ponuđenim kategorijama odgovora.

Slika 38: Važnost daljih napora za ostvarivanje pravde za ratne zločine – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)*

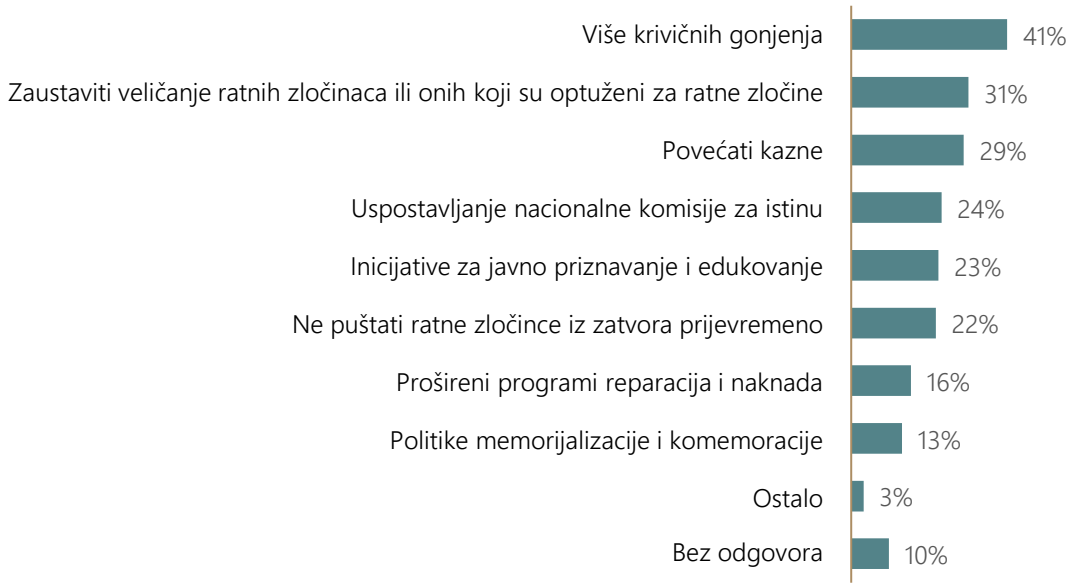

* *Podaci predstavljeni u odjeljku 1.1 ponovljeni su ovdje u vezi s percipiranim ograničenim napretkom u ostvarivanju pravde.*

MJERE ZA OSTVARIVANJE PRAVDE

Kada ih se pita šta bi, ukoliko išta, trebalo učiniti kako bi se ostvarila pravda, ispitanici najčešće ukazuju na snažnije pravosudno djelovanje, javno priznavanje istine, podršku žrtvama i prestanak veličanja osoba optuženih za ratne zločine. Najčešći odgovor je veći broj krivičnih gonjenja (41%), što ukazuje na trajnu potrebu za odgovornošću pred zakonom. U vezi s tim, mnogi također smatraju da bi kazne trebale biti strože (29%) te da ratni zločinci ne bi trebali biti prijevremeno puštani iz zatvora (22%). Pored krivičnog gonjenja, oko trećine ispitanika (31%) smatra da veličanje ratnih zločinaca ili onih koji su optuženi za ratne zločine treba prestati. Postoji i podrška širim naporima, uključujući uspostavljanje nacionalne komisije za istinu (24%), inicijative za javno priznavanje i edukaciju javnosti (23%), proširene reparacije i naknade za žrtve (16%) te politike memorijalizacije i komemoracije (13%).

Slika 39: Mjere za ostvarivanje pravde – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

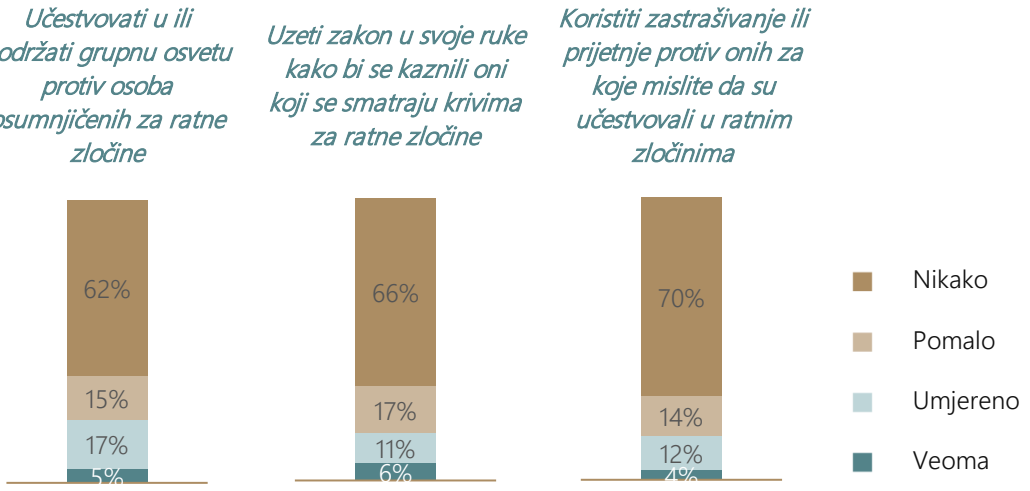

Ispitanici bošnjačke nacionalnosti najčešće pozivaju na veći broj krivičnih gonjenja (49%), povećanje kazni (36%), zaustavljanje veličanja ratnih zločinaca ili onih koji su optuženi za ratne zločine (39%) i nepuštanje ratnih zločinaca iz zatvora prijevremeno (28%). Hrvatski ispitanici češće podržavaju uspostavljanje nacionalne komisije za istinu (47%), zaustavljanje veličanja ratnih zločinaca ili onih koji su optuženi za ratne zločine (51%), politike memorijalizacije i komemoracije (31%) te javno priznavanje i edukovanje (31%). Srpski ispitanici manje su skloni odabiru većine predloženih mjera i češće ne daju odgovor (18%). Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju da se percepcije o tome šta je neophodno za ostvarenje pravde značajno razlikuju u zavisnosti od mjesta stanovanja. U Velikoj Kladuši,

najčešće se ističu zahtjevi za većim brojem krivičnih gonjenja (56%), strožim kaznama (56%) i prestanku veličanja ratnih zločinaca (61%). U Busovači (47%) i Stocu (39%) izdvaja se zaustavljanje javnog veličanja optuženih za ratne zločine. Čapljina najveći značaj pridaje javnom priznavanju i edukovanju (49%), nacionalnoj komisiji za istinu (46%) i memorijalizaciji (48%). Proširene reparacije i naknade najvažnije su u Stocu (39%) i Čapljini (34%), dok se u drugim opštinama znatno rjeđe navode kao prioritet. Podrška uspostavljanju nacionalne komisije za istinu posebno je izražena u Čapljini (46%) i Stocu (49%). U mnogim sredinama, oko trećine ispitanika podržava povećanje kazni za ratne zločine, pri čemu su te brojke više u Velikoj Kladuši i Busovači. Ispitanici u Bratuncu i Rogatici manje su skloni imenovati konkretne aktivnosti, pri čemu oko četvrtina bira da ne odgovori na pitanje.

Uprkos percepciji da pravda nije ostvarena, većina ispitanika odbacuje ideju uzimanja pravde u svoje ruke kada je riječ o ratnim zločinima. Na nivou cijele zemlje, 62% ispitanika smatra da učešće u ili podržavanje grupne osvete protiv osumnjičenih nije prihvatljivo, a 66% odbacuje uzimanje zakona u svoje ruke kako bi se kaznili oni koji se smatraju krivima. Korištenje zastrašivanja ili prijetnji još je manje prihvaćeno, pri čemu 70% ispitanika navodi da je takvo ponašanje potpuno neprihvatljivo. Ipak, značajna manjina smatra da su ovakvu postupci barem donekle prihvatljivi. Na primjer, 37% ispitanika smatra da je grupna osveta u određenoj mjeri prihvatljiva, uključujući 5% koji je smatraju veoma prihvatljivom, 17% umjereno prihvatljivom i 15% donekle prihvatljivom. Sličan udio ispitanika (34%), smatra da je određeni oblik samovoljnog kažnjavanja barem donekle prihvatljiv, dok 30% ima isti stav o zastrašivanju ii prijetnjama.

Slika 40: Prihvatljivost uzimanja pravde u vlastite ruke – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju značajne razlike. U Bratuncu, Prijedoru, Rogatici, Busovači, Goraždu i Velikoj Kladuši velika većina ispitanika odbacuju ovakve postupke. Na primjer, 68% do 76% ispitanika u Bratuncu i Prijedoru navodi da grupno kažnjavanje osumnjičenih za ratne zločine uopće nije prihvatljiva, dok je odbacivanje samovoljnog kažnjavanja i prijetnji još izraženije i kreće se između 87% do 95%. Nasuprot tome, Čapljina i Stolac izdvajaju se po znatno većem stepenu prihvatanja grupne osvete, samovoljnog provođenja pravde i zastrašivanja. U Čapljini, samo 10% do 13% ispitanika odlučno odbacuje grupnu osvetu ili uzimanje pravde u vlastite ruke, dok 58% i 53% navodi da su ovi postupci barem donekle prihvatljivi. Sličan obrazac prisutan je i u Stocu, pri čemu je gotovo polovina ispitanika otvorena prema grupnoj osveti (49%) ili samovoljnom kažnjavanju (49%), dok im se samo 11% odnosno 9% u potpunosti protivi. Prihvatljivost zastrašivanja ili prijetnji također je visoka u ove dvije općine: 56% ispitanika u Čapljini i 46% u Stocu smatra takve postupke barem donekle prihvatljivim. Ostale općine, uključujući Goražde, Busovaču i Veliku Kladušu, pokazuju snažno odbacivanje ovakvih postupaka, iako manji dio ispitanika i dalje smatra da su oni barem malo prihvatljivi. U Goraždu, na primjer, taj udio iznosi između 24% i 26%.

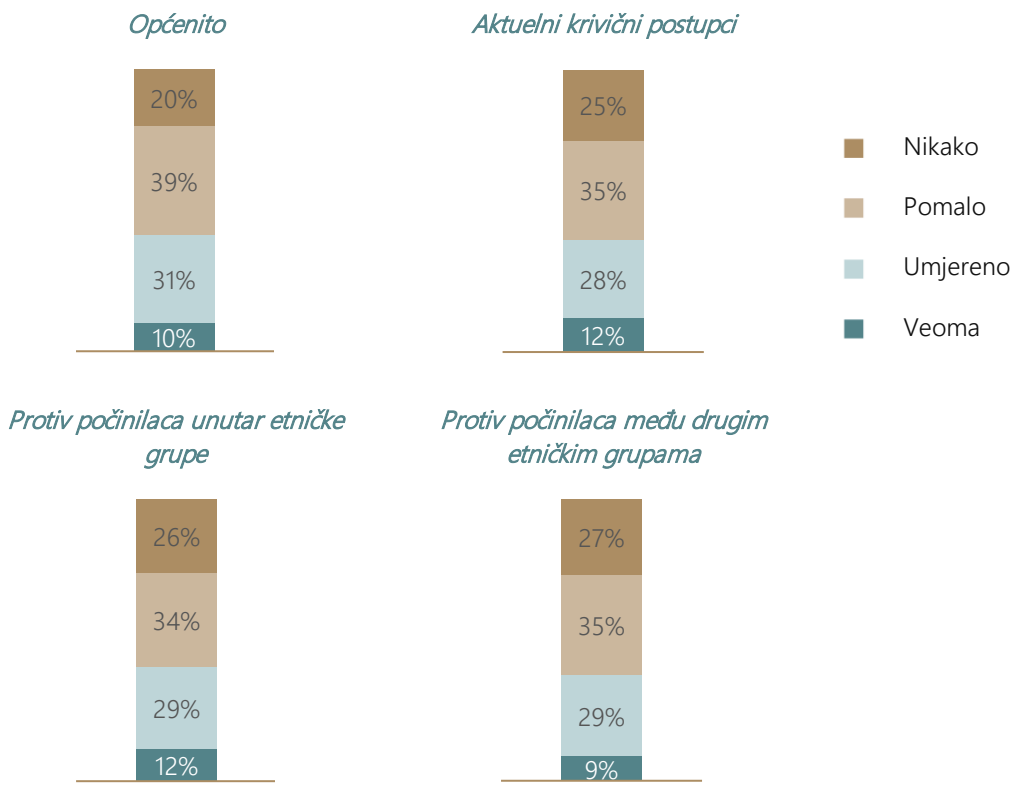
3.2 OGRANIČENA INFORMIRANOST JAVNOSTI O PROCESUIRANJU RATNIH ZLOČINA PRED DOMAĆIM INSTITUCIJAMA

INFORMIRANOST I UČEŠĆE U PROCESUIRANJU RATNIH ZLOČINA U BIH

Krivično pravosuđe bilo je jedan od ključnih elemenata poslijeratnih napora za ostvarivanje pravde u Bosni i Hercegovini, ali većina građana ima ograničeno znanje ili lično iskustvo u vezi s domaćim procesuiranjem ratnih zločina. Samo 10% ispitanika navodi da je vrlo dobro upoznato s ranijim predmetima, dok 12% kaže da je vrlo dobro upoznato s krivičnim postupcima koji su u toku. Najveći broj ispitanika navodi da je tek donekle upoznat s ovim pitanjima - 39% kada je riječ o ranijim predmetima i 35% kada je riječ o predmetima koji su u toku, ili umjereno upoznat, što navodi 31% ispitanika za ranije predmete i 28% kada je riječ o predmetima koji su u toku. Oko petine do četvrtine ispitanika uopće nije upoznat s procesuiranjem ratnih zločina, posebno kada su u pitanju aktuelni sudski postupci.

Informiranost o konkretnim krivičnim postupcima pred domaćim institucijama također je relativno niska, bez obzira na to da li su počinioci iz ispitanikove etničke zajednice ili iz drugih grupa. Samo 12% ispitanika navodi da je veoma upoznato s procesuiranjem osoba iz njihove zajednice, a 9% kaže isto za procesuiranje osoba iz drugih zajednica. Većina ispitanika navodi da je tek donekle ili umjereno upoznata s ovim postupcima, dok približno četvrtina uopće nije upoznata s njima - 26% kada je riječ o procesuiranju pripadnika vlastite etničke grupe i 27% kada su u pitanju postupci protiv pripadnika drugih etničkih grupa.

Slika 41: Informiranosti o procesuiranju ratnih zločina pred domaćim institucijama – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati istraživanja na nivou općina pokazuju sličan obrazac, uz postojanje razlika od općine do općine. U obuhvaćenim općinama, većina ispitanika ima tek nejasnu predstavu ili ograničeno znanje o ranijim i aktuelnim krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina pred domaćim institucijama. Najviši nivo informiranosti o ranijim predmetima zabilježen je u Bratuncu, gdje 26% ispitanika navodi da je veoma upoznato s njima, dok taj udio pada na samo 1% u Stocu i 5% u Čapljini. Na većini lokacija ispitanici se češće opisuju kao malo ili umjereno upoznati, posebno u Busovači i Čapljini, gdje oko polovine ispitanika navodi da su malo upoznati. U Rogatici i Goraždu više od 30% ispitanika navodi da uopće nije upoznato s ovim postupcima. Sličan obrazac prisutan je kada je riječ o aktuelnim postupcima. Vrlo mali broj ispitanika navodi da je veoma upoznat s njima, u rasponu od 3% u Stocu do 27% u Bratuncu. Većina sebe i ovdje opisuje kao umjereno ili malo upoznate, dok je nedostatak informiranosti najizraženiji u Prijedoru, gdje 33% navodi da uopće nije upoznato, i Goraždu, gdje 19% navodi isto.

Na nivou općina također postoji ograničena razlika između informiranosti o procesuiranju osoba iz vlastite etničke grupe i procesuiranju osoba iz drugih grupa. U svim općinama, samo mali procenat ispitanika navodi da je veoma upoznat, pri čemu je najviši udio zabilježen u Velikoj Kladuši (15%), dok je u većini mjesta ispod 10%. Većina ispitanika sebe opisuje kao malo ili umjereno upoznate, pri čemu ove kategorije čine više od 70% odgovora u gotovo svim općinama. U nekoliko općina, uključujući Busovaču, Čapljinu, Goražde i Stolac, više od polovine ispitanika navodi da je samo malo upoznato. Nedostatak informiranosti posebno je izražen u Prijedoru, gdje 30% ispitanika uopće nije upoznato s procesuiranjem osoba iz vlastite etničke grupe, a 41% da uopće nije upoznato s procesuiranjem osoba iz drugih grupa. Sličan obrazac prisutan je i u Goraždu, gdje te vrijednosti iznose 30% i 26%.

Direktno učešće u domaćim krivičnim postupcima koji se odnose na ratne zločine je rijetko. Vrlo mali broj ispitanika navodi lično ili porodično učešće u ovim postupcima. Samo 2% ispitanika učestvovalo je kao svjedok, 1% kao žrtva i 1% kao optuženi, dok 97% ispitanika navodi da nije učestvovalo u sudskim postupcima u predmetima ratnih zločina. Obrazac je sličan i kod članova porodice, pri čemu 95% ispitanika navodi da niko iz njihove porodice nije bio uključen. Direktan kontakt s nadležnim organima u vezi s ovim predmetima također je neuobičajen. Samo 1% ispitanika navodi da je bilo dio istrage, a 2% da je svjedočilo ili dalo dokaze. Gotovo svi ispitanici, njih 97%, nikada nisu bili kontaktirani. Prisustvovanje suđenjima za ratne zločine također je veoma nisko: 1% ispitanika navodi da je prisustvovalo kao učesnik, a 6% kao posmatrač, dok 93% kaže da nikada nije prisustvovalo suđenju.

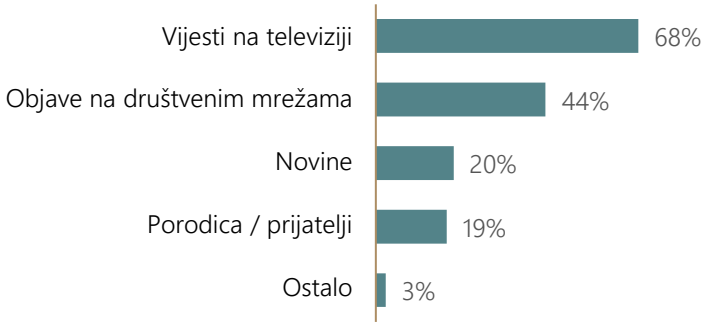
Rezultati istraživanja na nivou općina potvrđuju da su ovi postupci i dalje daleko od ličnog iskustva većine ljudi. U Prijedoru, Rogatici, Busovači i Goraždu, između 94% i 100% ispitanika navodi da u njima nisu lično učestvovali. U Bratuncu i Čapljini, lično učešće je nešto veće, ali i dalje dostiže najviše 8% do 11% za bilo koju ulogu. Učešće kao žrtva ili optuženi posebno je rijetko, pri čemu većina općina bilježi 0% do 1%, iako se Čapljina izdvaja sa 11% koji navode učešće kao žrtva i 8% kao optuženi. Učešće članova porodice također je nisko, pri čemu su gotovo sve vrijednosti ispod 10%. Bratunac, Stolac i Čapljina pokazuju nešto veći broj slučajeva u kojima je član porodice bio svjedok ili žrtva, ali u svim općinama većina ispitanika navodi da nije bilo porodičnog učešća. Kontakt s organima za provođenje zakona ili tužiocima također je svugdje neuobičajen, pri čemu je najviši nivo u Bratuncu, gdje 9% ispitanika navodi da je bilo kontaktirano u okviru istrage, dok se u ostalim općinama uglavnom kreće od 1% do 4%. Kada je riječ o prisustvovanju sudskim postupcima u predmetima ratnih zločina, Bratunac se ponovo izdvaja, sa 9% ispitanika koji navode da je prisustvovalo kao učesnik i 21% kao posmatrač. U svim ostalim općinama, prisustvovanje je znatno niže, pri čemu manje od 6% ispitanika navodi da je prisustvovalo suđenjima kao posmatrač.

IZVORI I PRISTUP INFORMACIJAMA

S obzirom na ograničenu direktnu izloženost sudskim postupcima, informacije o procesuiranju ratnih zločina uglavnom dolaze preko televizijskih vijesti i društvenih mreža. Na v nivou cijele zemlje, 68% ispitanika navodi televizijske vijesti kao izvor informacija, dok 44% navodi objave na društvenim mrežama. Novine navodi 20% ispitanika, a porodicu ili prijatelje 19%. Mali broj ispitanika oslanja se na druge izvore informacija (3%).

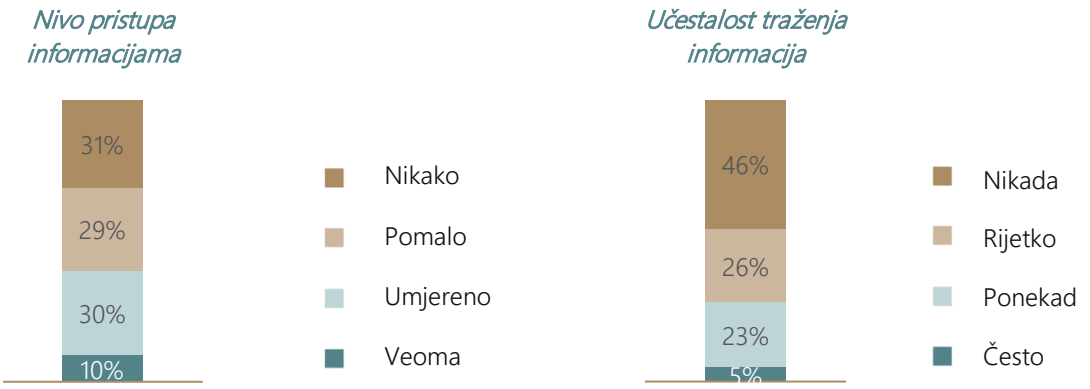
Rezultati na nivou općina pokazuju da je televizija dominantan izvor informacija u većini mjesta, pri čemu je posebno visoka u Bratuncu (91%) i Goraždu (85%). Novine su znatno češći izvor informiranja u Stocu (74%) i Čapljini (69%) nego u ostalim općinama. Društvene mreže posebno su važne u Velikoj Kladuši (62%) i Stocu (46%).

Slika 42: Izvori informacija o procesuiranju ratnih zločina pred domaćim sudovima

Pristup informacijama također je ograničen. Samo 10% ispitanika navodi da ima vrlo dobar pristup informacijama o procesuiranju ratnih zločina pred domaćim institucijama, dok 31% kaže da uopće nema pristup. Aktivno traženje informacija također je rijetko. Gotovo polovina ispitanika, 46%, nikada nije pokušala saznati više o procesuiranju ratnih zločina, a samo 5% kaže da to čini često. Ostali ispitanici traže informacije povremeno, 23%, ili rijetko, 26%.

Slika 43: Pristup informacijama o procesuiranju ratnih zločina pred domaćim sudovima – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Na nivou općina, vrlo mali broj ispitanika navodi da često aktivno traži informacije o sudskim postupcima u predmetima ratnih zločina, u rasponu od 4% u Stocu do 9% u Velikoj Kladuši. Nasuprot tome, mnogi ispitanici nikada ne traže informacije, posebno u Goraždu (71%) i Rogatici (66%). Percepcija pristupa informacijama također varira. U Rogatici, 62% ispitanika navodi da nema pristup, dok u Stocu samo 7% ispitanika navodi da nema pristup. Vrlo mali broj ispitanika u bilo kojoj općini smatra da je vrlo dobro informiran, pri čemu udio rijetko prelazi 6% do 9%.

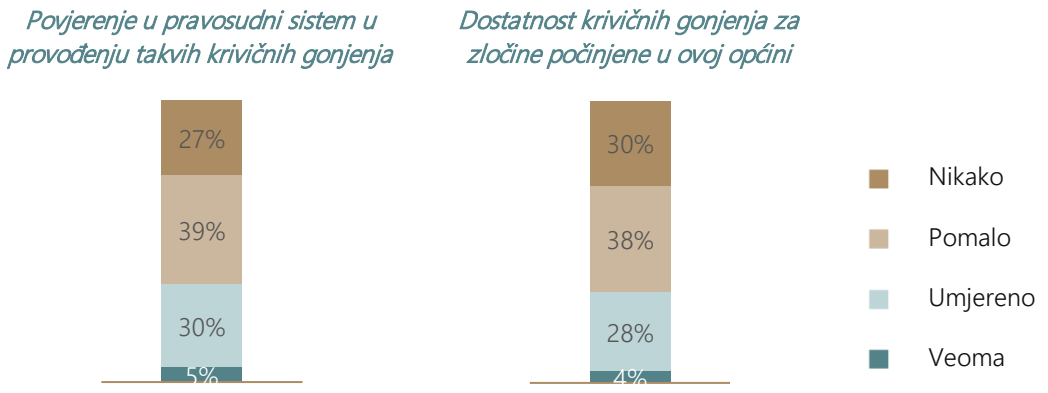
3.3 POVJERENJE U PROCESUIRANJE RATNIH ZLOČINA PRED DOMAĆIM INSTITUCIJAMA OGRANIČENO JE ZBOG ZABRINUTOSTI U VEZI SA PRAVIČNOSTI, PRISTRASNOSTI I KORUPCIJOM

POVJERENJE I LOKALNA RELEVANTNOST

Prethodni odjeljak pokazao je da je informiranost javnosti o domaćim krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina i dalje ograničena. Niski nivo informiranosti o domaćim postupcima, zauzvrat, može narušiti povjerenje javnosti u ove procese, jer je manje vjerovatno da će ljudi vjerovati onome što ne razumiju ili o čemu nemaju dovoljno saznanja, iako nedostatak informiranosti predstavlja samo jedan od nekoliko faktora koji oblikuju percepcije pravičnosti i legitimnosti.

Kada ih se pita u kojoj mjeri vjeruju pravosudnom sistemu u procesuiranju ratnih zločina, samo 5% ispitanika navodi visok nivo povjerenja, dok 30% izražava umjereno povjerenje. Većina ispitanika ima tek djelimično povjerenje (39%) ili uopće nema povjerenja (27%). Samo 22% ispitanika srpske nacionalnosti izražava veoma veliko ili umjereno povjerenje, u poređenju sa 38% hrvatskih i 43% bošnjačkih ispitanika. Ispitanici srpske nacionalnosti također su najskloniji navesti da uopće nemaju povjerenja (40%). Ovo ograničeno povjerenje može biti dijelom povezano s percipiranim nedostatkom fokusa na zločine počinjene lokalno. Samo 4% ispitanika kaže da se domaća krivična gonjenja „u velikoj mjeri" dovoljno fokusiraju na zločine počinjene u njihovoj općini. Mnogi navode da je taj fokus umjeren (28%) ili mali (38%), dok 30% smatra da se domaći postupci uopće ne bave lokalnim zločinima.

Slika 44: Percepcija domaćih sudskih postupaka u predmetima ratnih zločina – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina pokazuju isti opći obrazac skepticizma, ali i značajne lokalne razlike. Nivo povjerenja posebno je nizak u Rogatici i Goraždu, gdje gotovo nijedan ispitanik ne izražava visok ili čak umjeren nivo povjerenja u pravosudni sistem. U Rogatici, 86% ispitanika navodi da uopće nema povjerenja u sistem, a u Goraždu to navodi 76% ispitanika. Nasuprot tome, Čapljina, Busovača i Stolac pokazuju više nivoe umjerenog povjerenja, u rasponu od 32% do 48%, što sugerira nešto veće, iako i dalje ograničeno, povjerenje javnosti u ovim sredinama. Međutim, u svim općinama ispitanici koji izražavaju veoma visok nivo povjerenja ostaju manjina.

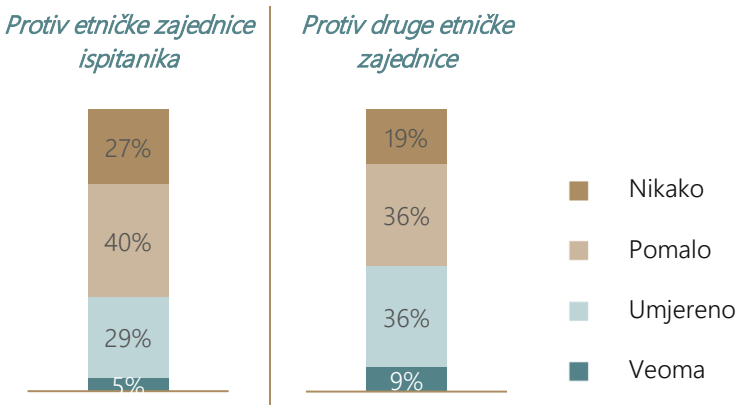
U svim općinama skepticizam se čini usko povezan s percipiranim nedostatkom lokalne odgovornosti. U Rogatici i Goraždu, više od polovine ispitanika navodi da domaći postupci uopće ne stavljaju fokus na zločine počinjene u njihovoj općini, dok veliki udio u Bratuncu i Prijedoru također navodi nizak nivo fokusa na lokalne zločine. Čapljina i Stolac izdvajaju se po nešto povoljnijim stavovima, s većim udjelima ispitanika koji percipiraju barem umjeren nivo fokus na lokalne zločine. Na nivou opština, skepticizam se čini usko povezan s percepcijom nedostatka lokalne odgovornosti. U Rogatici i Goraždu više od polovine ispitanika navodi da domaći postupci uopće ne stavljaju fokus na zločine počinjene u njihovoj opštini.

PRAVIČNOST PROCESUIRANJA RATNIH ZLOČINA

Nedostatak povjerenja također se odražava i u percepcijama pravičnosti. Kada ispitanici ocjenjuju procesuiranje ratnih zločina počinjenih protiv njihove vlastite etničke zajednice tokom rata, samo 5% smatra da su veoma pravična, dok 29% ispitanika navodi da su umjereno pravična. Veći udio ispitanika ih opisuje kao samo malo pravična (40%), a 27% smatra da uopće nisu pravična. Ispitanici srpske nacionalnosti također češće percipiraju nepravičnost u fokusu domaćih krivičnih gonjenja. Četrdeset jedan posto njih navodi da procesuiranja ratnih zločina uopće nisu pravična u odnosu na zločine počinjene protiv njihove etničke zajednice, u poređenju sa 20% hrvatskih i 19% bošnjačkih ispitanika.

Percepcije su nešto manje negativne, iako i dalje podijeljene, kada ispitanici ocjenjuju da li su procesuiranja pravično usmjerena na zločine počinjene protiv drugih etničkih zajednica. Devet posto ispitanika smatra da je taj fokus veoma pravičan, dok 36% navodi da je umjereno pravičan. Međutim, ukupno 55% ispitanika smatra da je fokus ili malo pravičan ili uopće nije pravičan. Ispitanici srpske nacionalnosti također češće navode da procesuiranja uopće nisu pravična u odnosu na zločine počinjene protiv drugih etničkih zajednica (31%), u poređenju sa 18% među Hrvatima i 12% među Bošnjacima, što odražava ukupno niži nivo povjerenja u pravdu unutar ove grupe.

Slika 45: Percepcija pravičnosti domaćih suđenja za ratne zločine – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

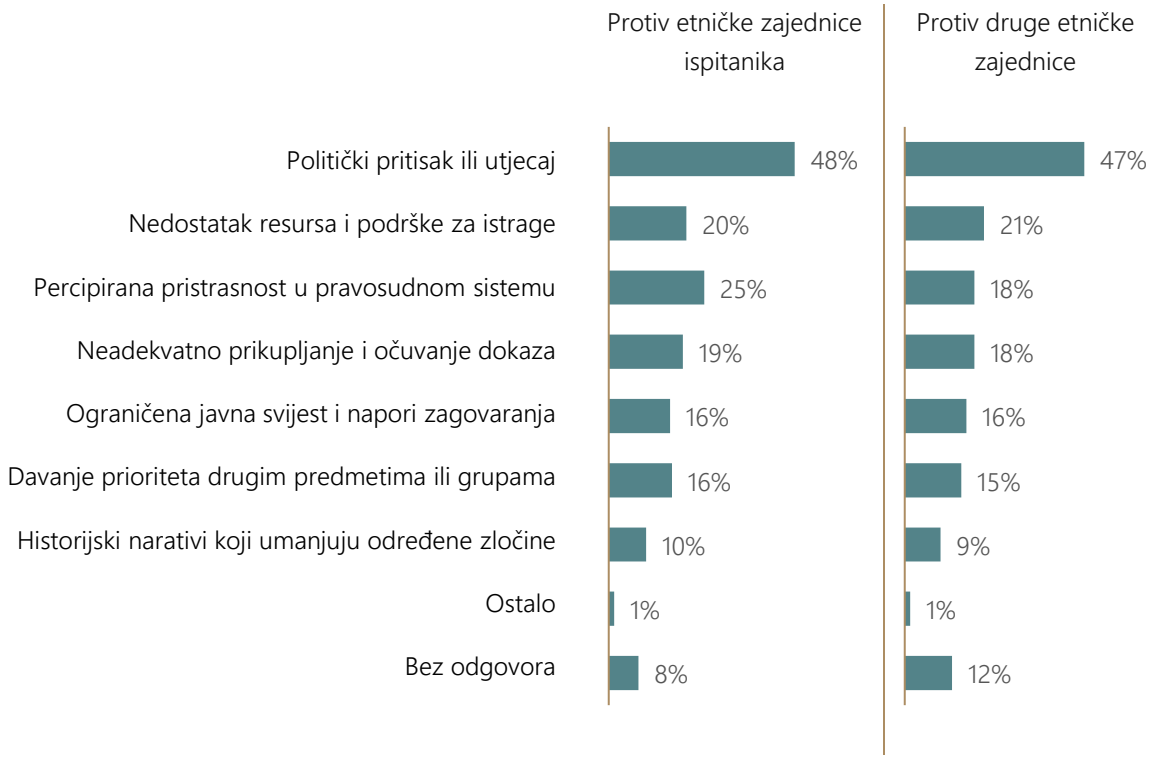
Podaci na nivou općina pokazuju izražene geografske razlike. U Rogatici i Goraždu, većina ispitanika smatra da procesuiranje zločina počinjenih protiv njihove vlastite etničke zajednice uopće nisu pravična, 59%, odnosno 63%. Nasuprot tome, Stolac i Čapljina bilježe znatno niže nivoe percipirane nepravičnosti. U preostalim općinama uglavnom dominiraju umjerene ili male ocjene pravičnosti, dok je u svim sredinama vrlo mali broj ispitanika koji smatraju da su procesuiranja u potpunosti pravična.

Kada ih se pita šta bi moglo biti nepravično u vezi sa suđenjima koja se odnose na zločine počinjene protiv njihove vlastite etničke grupe ili drugih grupa, ispitanici najčešće ukazuju na politički pritisak ili uticaj (48%). Druge zabrinutosti

uključuju percipiranu pristrasnost pravosudnog sistema, nedostatak resursa i podrške, neadekvatno prikupljanje dokaza te druge sistemske ili društvene izazove.

Na nivou općina, politički pritisak i uticaj su posebno izraženi u Bratuncu, gdje ih navodi 76% ispitanika u odnosu na suđenja koja se odnose na njihovu vlastitu grupu i 82% u odnosu na suđenja koja se odnose na druge etničke grupe. Ovakvo objašnjenje često se navodi i u Busovači i Velikoj Kladuši. U Čapljini se češće nego u drugim općinama navodi nedostatak resursa i podrške, neadekvatno prikupljanje dokaza te davanje prioriteta drugim predmetima ili grupama. Stolac se također izdvaja po visokom udjelu ispitanika koji navode probleme vezane za resurse i neadekvatno prikupljanje dokaza.

Slika 46: Uzroci percipiranog nedostatka pravičnosti – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

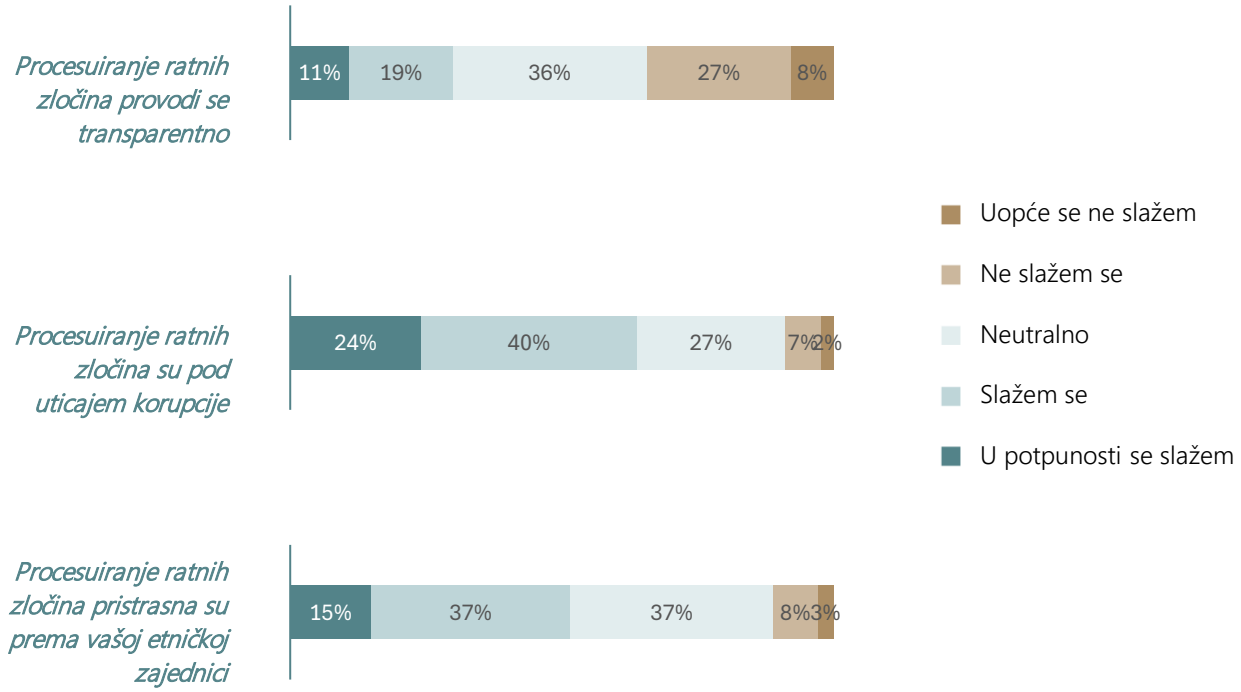

TRANSPARENTNOST, KORUPCIJA I PRISTRASNOST

Anketom se također istraživala percepcija transparentnosti i integriteta u domaćim krivičnim postupcima u predmetima ratnih zločina. Kada su upitani da li se krivični postupci provode transparentno, samo 11% ispitanika se u potpunosti slaže, a 19% se slaže. Najveći udio, 36%, je neodlučan, dok se 35% ispitanika ne slaže. Ovi rezultati sugeriraju da mali broj ispitanika vidi proces kao jasno transparentan, dok mnogi dovode u pitanje njegovu transparentnost ili nisu sigurni.

Zabrinutost u vezi s korupcijom je još izraženija. Većina ispitanika smatra da su domaći krivični postupci pod uticajem korupcije, uključujući 24% koji se u potpunosti slažu i 40% koji se slažu. Samo 9% se ne slaže, dok je 27% neodlučno. Percipirana pristrasnost također je široko prisutna. Više od polovine ispitanika se ili u potpunosti slaže (15%) ili se slaže (37%) da su procesuiranja ratnih zločina pristrasna prema njihovoj etničkoj zajednici. Dodatnih 37% je neodlučno, a samo 11% se ne slaže s tom tvrdnjom.

Slika 47: Percepcija transparentnosti, korupcije i pristrasnosti domaćih suđenja za ratne zločine – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

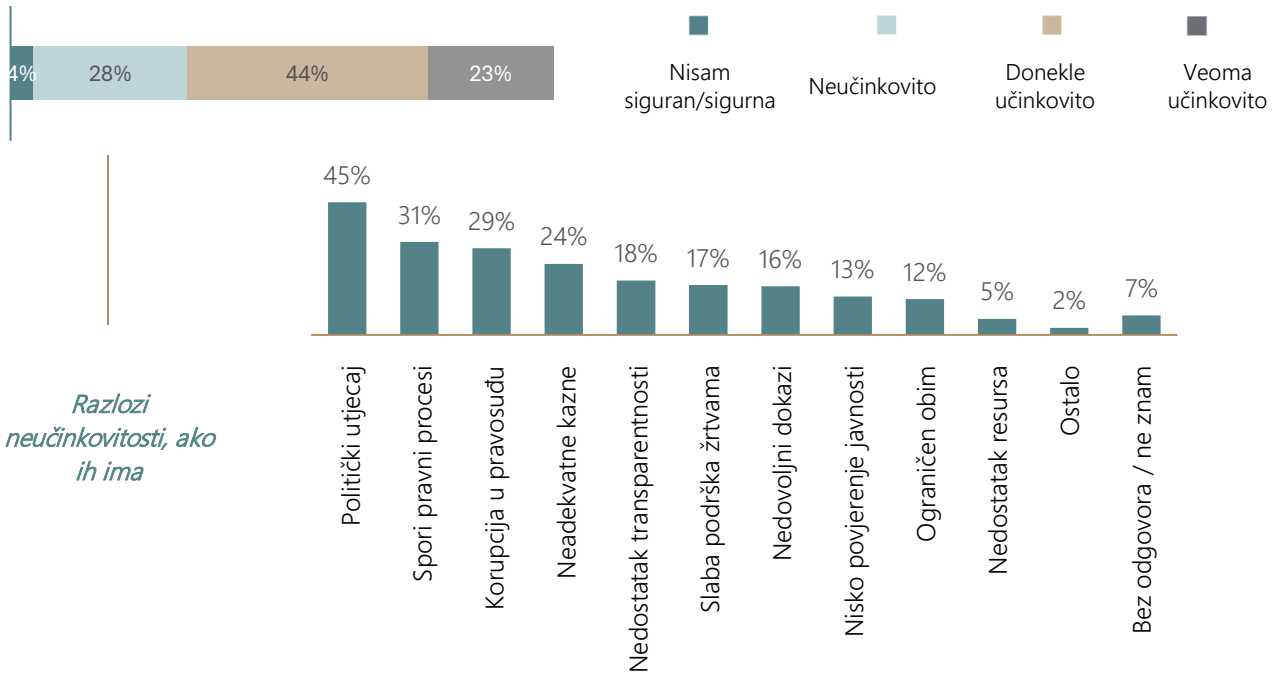
Rezultati na nivou općina ponovo pokazuju značajne razlike. Percepcije transparentnosti slabe su u većini općina, pri čemu se samo mali udio ispitanika u potpunosti slaže da su procesuiranja transparentna. Neslaganje je posebno izraženo u Bratuncu, Prijedoru i Rogatici, gdje se kreće između 34% i 66%, a 13% do 23% ispitanika se u potpunosti ne slaže. Nasuprot tome, Busovača i Čapljina pokazuju veće udjele slaganja ili neodlučnosti, dok se Velika Kladuša izdvaja po relativno pozitivnijim stavovima. Korupcija se percipira kao široko rasprostranjena gotovo svugdje. Većina ispitanika u potpunosti se slaže ili se slaže da su domaći sudski postupci za ratne zločine pod uticajem korupcije, posebno u Bratuncu, Prijedoru, Rogatici i Velikoj Kladuši. Pristrasnost prema vlastitoj etničkoj zajednici također je dosljedna zabrinutost u većini općina. Bratunac, Rogatica i Velika Kladuša imaju najviši udio ispitanika koji se u potpunosti slažu ili se slažu da su domaći postupci pristrasni prema njihovoj etničkoj zajednici, dok Čapljina i Stolac pokazuju nešto niži nivo zabrinutosti i veći udio neodlučnih ispitanika. Busovača se izdvaja po najvišem udjelu neodlučnih ispitanika po ovom pitanju, koji iznosi 64%.

3.4 UČINKOVITOST SUDSKIH POSTUPAKA SE DOVODI U PITANJE, ALI ZAHTJEVI ZA VEĆIM BROJEM POSTUPAKA OSTAJU

UČINKOVITOST SUDSKIH POSTUPAKA U PREDMETIMA RATNIH ZLOČINA

Skepticizam u pogledu pravičnosti i integriteta domaćih sudskih postupaka za ratne zločine proširuje se i na sumnje u njihovu učinkovitost u ostvarivanju pravde i unapređenju međuetničkih odnosa. Većina ispitanika ove sudske postupke smatra neučinkovitim ili samo donekle učinkovitim: 4% ispitanika ocjenjuje sudske postupke kao veoma učinkovite, dok ih 28% smatra donekle učinkovitima. Nasuprot tome, 44% ispitanika smatra da suđenja nisu učinkovita, a 23% je neodlučno. Nezadovoljstvo učinkovitošću domaćih sudskih postupaka najčešće se pripisuje političkom uticaju (45%), sporosti pravnih procesa (31%) i korupciji u pravosuđu (29%). Neadekvatne kazne (24%), nedostatak transparentnosti (18%), slaba podrška žrtvama (17%) i nedovoljni dokazi (16%) također se navode kao značajni problemi. Dio ispitanika smatra da je obim sudskih postupaka previše ograničen (12%), dok se nedostatak povjerenja javnosti (13%) i nedostatak resursa (5%) spominju rjeđe. U skladu s podacima o povjerenju i pravičnosti, ispitanici srpske nacionalnosti najmanje su skloni da ocijeni sudske postupke kao veoma ili donekle učinkovite (19%), u poređenju s bošnjačkim (40%) i hrvatskim (35%) ispitanicima.

Slika 48: Percepcija učinkovitosti domaćih sudskih postupaka u predmetima ratnih zločina – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina pokazuju značajne razlike u percepciji domaćih sudskih postupaka u predmetima ratnih zločina. U Bratuncu i Rogatici gotovo da ne postoji percepcija da su suđenja učinkovita, pri čemu nijedan ispitanik ne ocjenjuje postupke kao veoma učinkovite, a samo 6%, odnosno 4%, smatra ih donekle učinkovitima. Nasuprot tome, Stolac i Velika Kladuša bilježe najviše udjele ispitanika koji postupke smatraju „donekle učinkovitim", 44% i 39%, kao i

nešto više udjele onih koji ih ocjenjuju „veoma učinkovitim", 4%. Udio ispitanika koji smatraju da su postupci neučinkoviti posebno je visok u Rogatici (56%) i Čapljini (58%), dok Busovača, Stolac i Velika Kladuša pokazuju uravnoteženiju raspodjelu između odgovora „neučinkovita" i „donekle učinkovita". Kada je riječ o razlozima nezadovoljstva, politički uticaj se dosljedno navodi kao najvažniji faktor. Posebno je izražen u Velikoj Kladuši (66%) i Busovači (55%), u poređenju sa samo 14% u Čapljini. Busovača, Čapljina, Stolac i Velika Kladuša također bilježe visok nivo pritužbi na sporost pravosudnih procesa i neadekvatne kazne. Stolac i Velika Kladuša izdvajaju se i po zabrinutosti zbog korupcije u pravosuđu, 32% i 54%, nedovoljnih dokaza, 40% i 24%, te neadekvatne podrške žrtvama, 41% i 37%. Zabrinutost zbog ograničenog obima sudskih postupaka najizraženija je u Čapljini i Stocu, gdje prelazi 30%, dok se ovo pitanje rijetko spominje u Bratuncu (1%). Nedostatak povjerenja javnosti kao razlog nezadovoljstva posebno je izražen u Velikoj Kladuši (28%), dok se mnogo rjeđe navodi u ostalim općinama.

Učesnici fokus grupa u Brčkom, Prijedoru i Stocu također su se osvrnuli na ulogu formalnih mehanizama pravde, i međunarodnih i domaćih. Iako su prepoznali da je proveden veliki broj sudskih postupaka, općenito su bili skeptični prema tome u kojoj su mjeri pravosudni procesi doprinijeli pomirenju. Zajednički stav bio je da su krivični postupci važni, ali da nisu ispunili svoju predviđenu ulogu. Sudski postupci su percipirani kao neophodni, ali nedovoljni: u određenim slučajevima utvrdili su zakonsku odgovornost, ali su malo doprinijeli razvoju empatije, međusobnog priznanja te društvenog iscjeljenja.

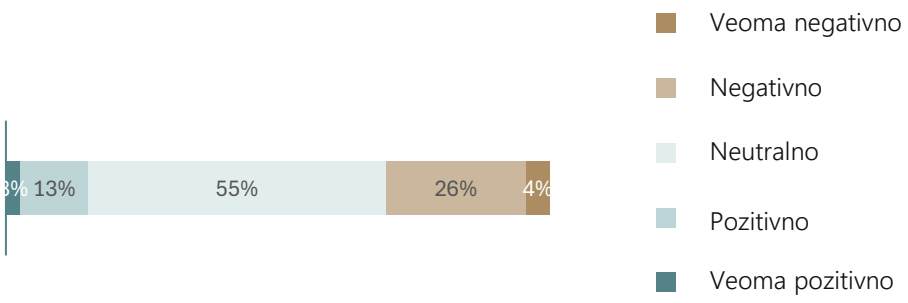
U Prijedoru, gdje su masovni zločini i logori bili jedno od obilježja rata, učesnici su izrazili nezadovoljstvo zbog sporog i nepotpunog procesuiranja počinilaca. Istakli su da su određeni sudski postupci vođeni pred domaćim i međunarodnim sudovima, ali da veliki broj neriješenih predmeta, posebno onih koji se odnose na masovne grobnice i nestale osobe, stvara osjećaj da je pravda odgođena ili uskraćena.

> *„Znam da su, bili su procesi protiv tih ljudi koji su učestvovali u tim zločinima, ali sad, jesu li oni davali neke podatke ili nisu, ja ne znam. Ali ako to već dosad nije pronađeno, pitanje je hoće li se moći nešto..." (učesnik iz Prijedora)*

UTICAJI NA MEĐUETNIČKE ODNOSE

S obzirom na fokus istraživanja, od ispitanika je također zatraženo da procijene uticaj domaćih krivičnih postupaka na međuetničke odnose. Domaći sudski postupci u Bosni i Hercegovini nisu bila zamišljeni samo kao mehanizam za ostvarivanje pravde za ratne zločine, već i kao sredstvo za doprinos pomirenju i obnovi povjerenja među etničkim grupama nakon sukoba. Međutim, rezultati pokazuju da većina ispitanika (55%) ocjenjuje njihov uticaj kao neutralan. Istovremeno, 26% ispitanika smatra da je uticaj negativan, a 4% veoma negativan, u poređenju sa 13% ispitanika koji ga ocjenjuju pozitivnim i samo 3% koji smatraju da je veoma pozitivan.

Slika 49: Uticaj domaćih sudskih postupaka u predmetima ratnih zločina na međuetničke odnose – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina pokazuju da se percipirani uticaj krivičnih postupaka na međuetničke odnose najčešće smatra neutralnim. Neutralni stavovi posebno su česti u Busovači (69%), Čapljini (61%) i Goraždu (61%). Negativni i veoma negativni stavovi posebno su izraženi u Bratuncu i Prijedoru, pri čemu oba mjesta imaju zbirne rezultate iznad 50%. Nasuprot tome, samo male manjine u Čapljini i Busovači smatraju da su krivični postupci imali negativan uticaj. Pozitivne percepcije češće se izražavaju u Čapljini (18%) te u Stocu i Velikoj Kladuši (21%), ali ukupno ostaju na niskom nivou.

Učesnici fokus grupa su na sličan način postavljali pitanje da li su sudski postupci doveli do šireg društvenog priznanja ili doprinijeli društvenom iscjeljenju. U Brčkom su učesnici istakli da, iako su sudski postupci provedeni i presude donesene, njihov značaj često biva umanjen političkim i medijskim narativima koji relativiziraju zločine ili ih tumače kroz nacionalističke okvire.

> *„... Ja ću se samo kratko nadovezati, znači, svi znamo da su presude bile i da su donesene. Međutim, opet politika i mediji rade svoje, znači, kod jednog naroda se minimizira, kod drugog se veliča i tako u krug. Tako da, iako suđenje postoji, mislim da pravda nije zaživjela među ljudima." (učesnik iz Brčkog)*

U Stocu se učesnici nisu u velikoj mjeri fokusirali na detalje samih sudskih postupaka, već su šire diskutovali o tome kako se pravda doživljava kao udaljena i apstraktna, s ograničenim uticajem na svakodnevne odnose. Učesnici su ukazali na trajne strukturalne nejednakosti, uključujući segregirano školovanje i nejednake mogućnosti u javnom zapošljavanju, kao dio razloga zašto formalni pravosudni procesi sami po sebi ne mogu dovesti do pomirenja.

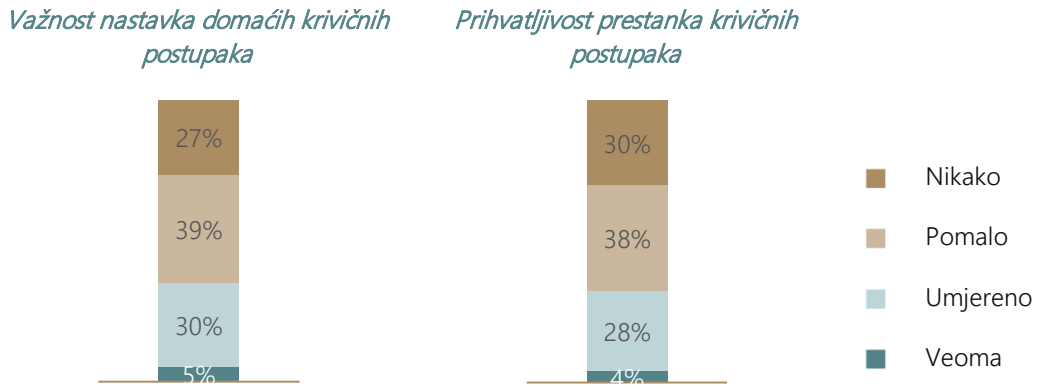
> *„... ali mislim da je to sve do politike... puno je ljudi nestalo i puno je nastradalo, svakakve nacije, ali evo već 30 godina se tu ništa ne radi po tom pitanju..." (učesnik iz Stoca)*

NASTAVAK PROCESUIRANJA RATNIH ZLOČINA I MOGUĆE ALTERNATIVE

Iako se učinkovitost i uticaj sudskih postupaka često dovode u pitanje, podrška nastavku procesuiranja ratnih zločina ostaje visoka. Ukupno 69% ispitanika smatra da je nastavak procesuiranja počinilaca veoma važan (35%) ili umjereno važan (34%). Samo 19% ispitanika smatra da je to „malo važno", dok 12% smatra da uopće nije važno. Slično tome, kada ih se pita da li bi okončanje takvih krivičnih gonjenja bilo prihvatljivo, 39% ispitanika smatra da prestanak procesuiranja ratnih zločina uopće nije prihvatljiv, dok 28% navodi da bi bio malo prihvatljiv. Samo 19% bi umjereno prihvatilo obustavljanje procesuiranja, a 15% smatra prestanak procesuiranja ratnih zločina veoma prihvatljivim. Podrška nastavku procesuiranja najizraženija je među bošnjačkim ispitanicima. Četrdeset šest posto bošnjačkih ispitanika navodi da je nastavak procesuiranja ratnih zločina veoma važan, u poređenju sa 23% srpskih i 18% hrvatskih ispitanika. Srpski ispitanici češće od drugih navode da nastavak procesuiranja uopće nije važan (23%), dok ih hrvatski ispitanici češće ocjenjuju kao malo ili umjereno važne.

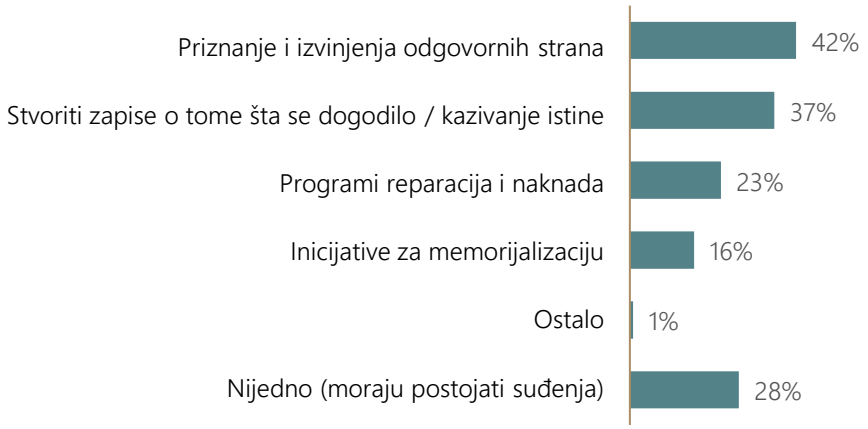
Na nivou općina postoje značajne razlike u važnosti koja se pridaje nastavku procesuiranja ratnih zločina. Bratunac se izdvaja kao sredina u kojoj je podrška nastavku procesuiranja najizraženija, pri čemu 76% ispitanika smatra da je on veoma važan, a zatim slijedi Velika Kladuša sa 61%. Nasuprot tome, u Čapljini i Stocu znatno je manji udio ispitanika koji nastavak procesuiranja smatra veoma važnim, 3% i 11%, dok mnogo veći udjeli navode da je ono tek malo važno, 52%, odnosno 49%. Rogatica i Čapljina također bilježe relativno visok udio ispitanika koji smatraju da nastavak procesuiranja ratnih zločina uopće nije važan, što ukazuje na manju percipiranu potrebu za daljnjim sudskim postupcima u tim sredinama. Kada ih se pita da li bi obustavljanje procesuiranja bilo prihvatljivo, Bratunac i Velika Kladuša pokazuju najsnažnije protivljenje takvoj mogućnosti: 54%, odnosno 53% ispitanika kaže da to nikako ne bi bilo prihvatljivo. U Čapljini samo 9% dijeli takav stav, a većina (55%) bi prestanak procesuiranja smatrala barem donekle prihvatljivim.

Slika 50: Važnost procesuiranja ratnih zločina – nacionalno istraživanja (% ispitanika)

U slučaju da se procesuiranja ne nastave, mnogi ispitanici podržavaju alternativne mjere. Najviše podrške imaju priznanje odgovornosti i izvinjenja odgovornih aktera, što podržava 42% ispitanika. Inicijative za kazivanje istine i dokumentovanje događaja iz prošlosti podržava 37% ispitanika. Reparacije i programi naknade štete za žrtve imaju podršku 23% ispitanika, dok 16% podržava inicijative za memorijalizaciju. Istovremeno, značajan udio ispitanika (28%) odbacuje sve alternativne mjere, smatrajući da su sudski postupci neophodni i da ih ništa ne može zamijeniti.

Slika 51: Alternative sudskim postupcima ako ne bude daljeg procesuiranja ratnih zločina – anketa na nivou cijele zemlje

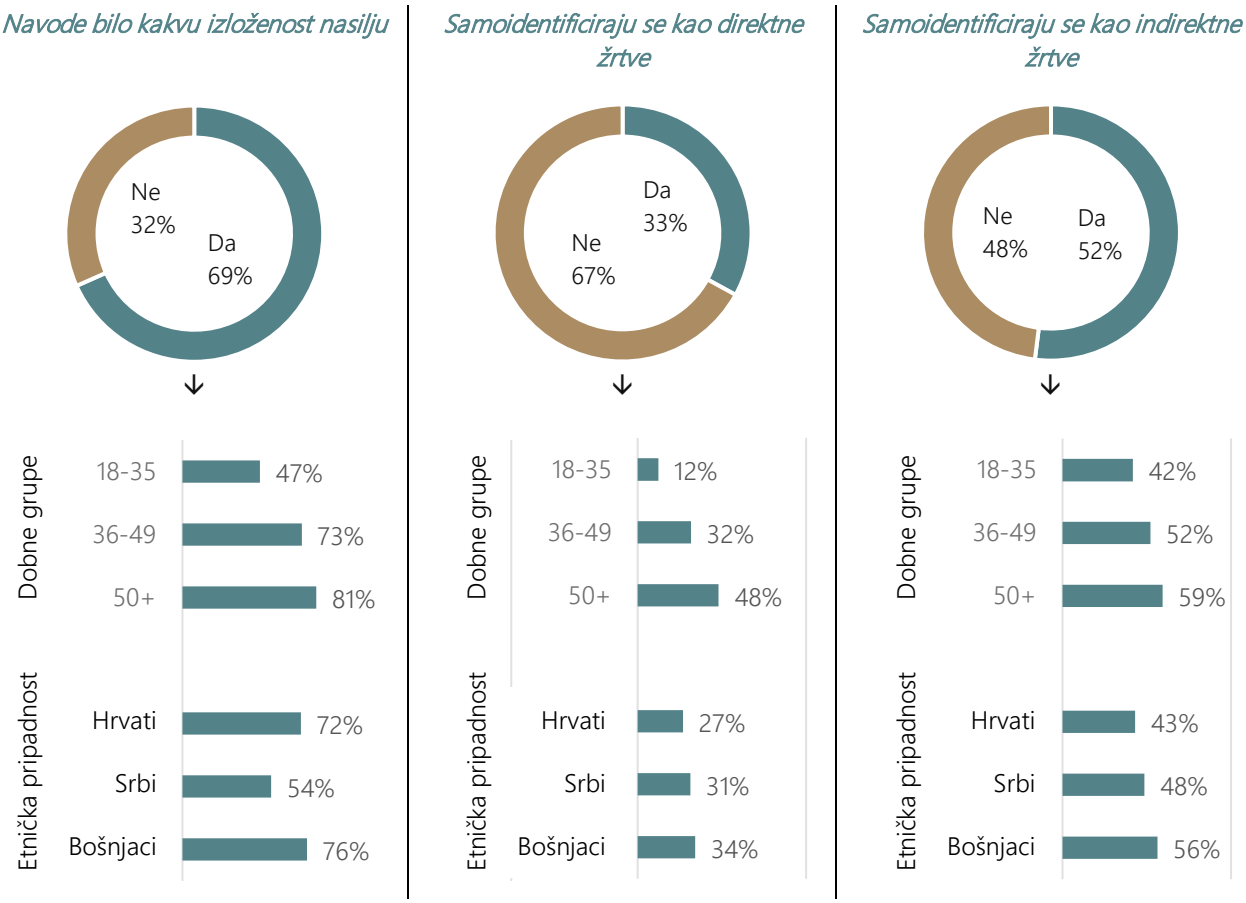
Stavovi prema alternativnim mjerama otkrivaju dalje razlike među općinama. U Busovači i Velikoj Kladuši postoji značajna podrška za priznanje odgovornosti i izvinjenja, 61% i 55%, te za kreiranje historijskih dokumenata, 46% i 51%. Reparacije i naknade štete imaju najviše podrške u Stocu (64%) i Čapljini (57%), a inicijative za memorijalizaciju također su visoko rangirane u obje općine. S druge strane, u Bratuncu 47% ispitanika insistira da se moraju voditi sudski postupci. U Čapljini, Goraždu i Stocu samo 4% do 5% ispitanika odbija alternative, što sugerira veću otvorenost u tim općinama prema vansudskim mjerama ako se sudski postupci ne mogu nastaviti.

3.5 PRIZNAVANJE I PODRŠKA ŽRTVAMA I DALJE SU NEDOVOLJNI I NEUJEDNAČENI

STATUS ŽRTVE I IZLOŽENOST NASILJU

Kao što je navedeno u odjeljku o pravdi, jedan od razloga zbog kojih mnogi ispitanici ne misle da je pravda ostvarena jeste nedostatak priznanja žrtava. Ovaj široko rasprostranjeni stav naglašava važnost razumijevanja načina na koji se status žrtve doživljava i rješava širom Bosne i Hercegovine, kao i izazova koji ostaju u pružanju adekvatne podrške i poticanju pomirenja. Velika većina građana navodi direktnu ili indirektnu izloženost ratnom nasilju, ali mali broj smatra da se potrebe žrtava adekvatno priznaju ili rješavaju. Tokom istraživanja, velika većina ispitanika (69%) prijavila je neki oblik izloženosti nasilju koje je proizašlo iz rata, uključujući fizičku povredu, gubitak voljene osobe, prisilno raseljenje, štetu na imovini i druge oblike izloženosti. Iskustvo nasilja koje je proizašlo iz rata također je uključivalo psihološku traumu ili diskriminaciju i prijetnje koje su se mogle dogoditi nakon rata. Otprilike jedna trećina učesnika samostalno se identificirala kao direktne žrtve (33%) ili indirektne žrtve kroz iskustva svojih porodica (52%). Izloženost i identifikacija kao žrtve razlikovali su se prema dobi i etničkoj pripadnosti. Stariji ispitanici bili su mnogo skloniji identificirati se kao direktne žrtve, a također su naveli veću ukupnu izloženost. Ove brojke o izloženosti treba tumačiti široko, jer uključuju ne samo ratne događaje nego i poslijeratna iskustva kao što su prijetnje, diskriminacija i psihološka trauma.

Slika 52: Status žrtava – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

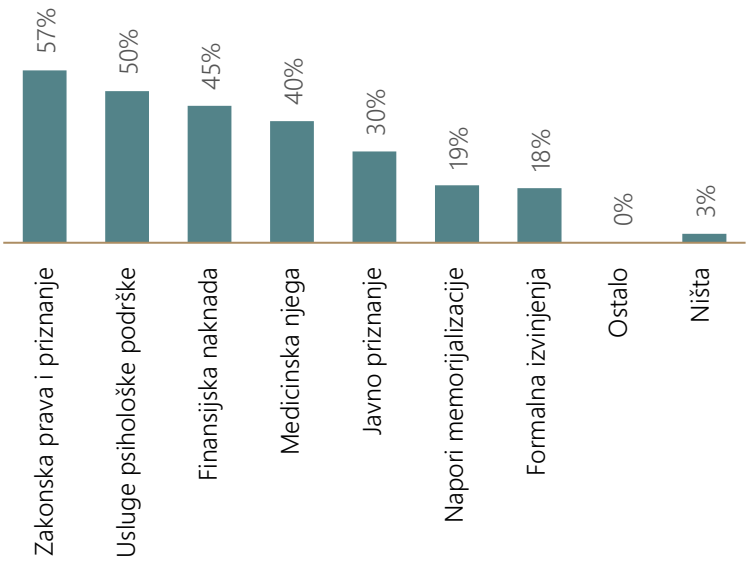
Istovremeno, rezultati ankete pokazuju malu razliku između žrtava i osoba koje nisu žrtve u općim stavovima prema društvenoj koheziji i pravdi. To može predstavljati način na koji ratovi oblikuju perspektive društva šire, a ne samo žrtava. Veliki broj direktnog i indirektnog statusa žrtve također mogu pomoći objasniti interes za mehanizme podrške i priznanja.

Rezultati na nivou općina pokazuju da se izloženost ratnom nasilju izrazito razlikuje od općine do općine. U Bratuncu gotovo svi ispitanici (99%) navode neki oblik ratnog nasilja ili gubitka, dok je u Čapljini (29%) i Rogatici (19%) iskazana izloženost mnogo niža. Osjećaj ličnog statusa žrtve slično je neujednačen: dok se ogromnih 93% ispitanika u Bratuncu i 64% u Goraždu vidi kao direktne žrtve, u Čapljini to čini samo 6%. Stope indirektne viktimizacije kroz porodično iskustvo također variraju, od 91% u Bratuncu do samo 8% u Čapljini. Ovi obrasci pomažu objasniti različite nivoe interesa za podršku i priznanje, jer zajednice s višom navedenom viktimizacijom imaju tendenciju da snažnije naglašavaju ove potrebe.

POTREBE ŽRTAVA I PODRŠKA VLASTI

Kada se razmatraju trenutne potrebe žrtava, zakonska prava i priznanje navode se kao najvažniji od strane 57% ispitanika, što odražava želju ne samo za materijalnom pomoći nego i za formalnim priznanjem statusa žrtve. Psihološka podrška također se visoko prioritizira (50%), što ukazuje na prepoznavanje dugoročnih posljedica sukoba po mentalno zdravlje. Finansijska naknada (45%) i medicinska njega (40%) slijede nakon toga, naglašavajući tekuće ekonomske i zdravstvene izazove s kojima se mnogi preživjeli suočavaju. Javno priznanje i memorijalizacija, iako se rjeđe biraju, 30%, odnosno 19%, i dalje imaju ulogu za znatnu manjinu. Samo veoma mali broj (3%) vjeruje da žrtvama ništa ne treba pružiti.

Slika 53: Mjere za žrtve – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

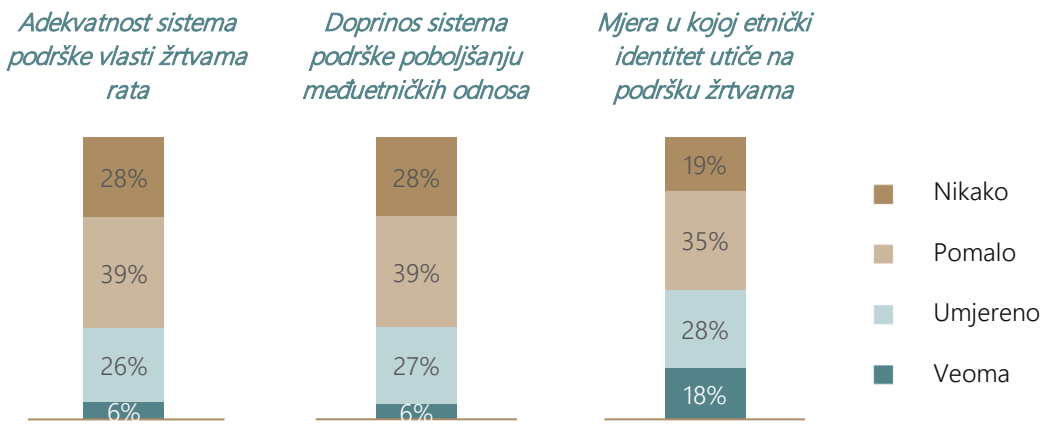
Rezultati na nivou općina pokazuju da se prioriteti razlikuju u različitim lokalnim kontekstima. Zakonska prava i priznanje najviše su rangirani u nekoliko mjesta, uključujući Busovaču (57%) i Veliku Kladušu (69%). Psihološke usluge podrške prioritiziraju se u Busovači (59%), Rogatici (55%) i Velikoj Kladuši (64%). Finansijska naknada mnogo je manje važna u Čapljini (7%) i Stocu (11%) nego u Busovači (53%) i Rogatici (48%). U Stocu (52%) i Rogatici (44%), javno priznanje i medicinska njega također se visoko vrednuju. Memorijalizacija i formalna izvinjenja imaju ograničenu

podršku ukupno, ali su nešto više naglašeni u Čapljini i Stocu, gdje se simbolički gestovi kao oblici pravde češće spominju.

Uprkos jasnim potrebama koje su ispitanici izrazili, samo njih 6% ocjenjuje trenutni sistem podrške vlasti žrtvama rata kao veoma adekvatan. Većina je kritična: 39% ocjenjuje podršku kao malo adekvatnu, a 28% kao nimalo adekvatnu. Ovo široko rasprostranjeno nezadovoljstvo odražava trajan osjećaj da država ne uspijeva odgovoriti na poslijeratne potrebe i vjerovatno potiče osjećaj da pravda nije ostvarena.

Nezadovoljstvo sistemom podrške također može objasniti zašto mali broj ispitanika vjeruje da je podrška žrtvama znatno doprinijela unapređenju međuetničkih odnosa. Samo 6% vidi doprinos kao značajan, dok većina vidi uticaj kao samo mali (39%) ili nepostojeći (28%). Pored toga, mnogi ispitanici (46%) vide etnički identitet kao faktor koji ima umjerenu do izraženu ulogu u nivou kvalitete usluga koje se pružaju žrtvama, što izaziva zabrinutost u pogledu pravičnosti i inkluzivnosti programa podrške žrtvama. Srpski ispitanici najnezadovoljniji su trenutnom podrškom vlasti žrtvama rata, pri čemu je 41% ocjenjuje kao nimalo adekvatnu, u poređenju sa 23% bošnjačkih i 17% hrvatskih ispitanika. Srpski ispitanici također najčešće navode da podrška žrtvama uopće nije doprinijela poboljšanju odnosa među etničkim grupama (38%).

Slika 54: Percepcija podrške žrtvama – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

U općinama je zadovoljstvo podrškom vlasti žrtvama nisko, ali intenzitet nezadovoljstva varira. U Goraždu i Prijedoru, oko 42% ocjenjuje trenutnu podršku vlasti kao nimalo adekvatnu, dok se u Rogatici taj udio povećava na 47%. U Čapljini se nezadovoljstvo izražava drugačije: 48% ocjenjuje podršku kao samo malo adekvatnu, dok samo 7% kaže da nije nimalo adekvatna. Kada je riječ o tome da li je podrška vlasti pomogla međuetničkim odnosima, stavovi su također podijeljeni. U većini mjesta, samo zanemariv udio vjeruje da je uticaj bio veoma pozitivan. Na primjer, samo 1% u Bratuncu, Prijedoru, Rogatici i Busovači ima ovaj stav, u poređenju sa 7% u Velikoj Kladuši. Umjereni doprinosi najviše se navode u Busovači (45%), Stocu (44%) i Čapljini (30%), dok veliki udjeli u općinama kažu da je doprinos mali ili nepostojeći, posebno u Rogatici, gdje 40% ispitanika kaže nimalo, i Prijedoru, gdje 45% kaže isto. Percepcije pravičnosti također su neujednačene. U većini općina, mnogi ispitanici vide etnički identitet kao faktor koji ima barem umjeren uticaj na podršku žrtvama. U Rogatici, međutim, 49% vjeruje da etnički identitet ne pravi nikakvu razliku. U Velikoj Kladuši, 22% kaže da etnički identitet veoma snažno utiče na podršku, što je mnogo veća stopa nego u većini drugih sredina.

UDRUŽENJA ŽRTAVA I ZASTUPANJE

Manje od polovine ispitanika upoznato je s postojanjem udruženja žrtava unutar vlastite etničke zajednice (41%) ili drugih etničkih zajednica (36%), a samo 6% su članovi takvih udruženja. Na ova udruženja često se gleda sa

skepticizmom. Samo mali udio ispitanika vjeruje da postojeća udruženja žrtava pravilno predstavljaju interese onih za koje tvrde da ih zastupaju. Samo 9% smatra da su udruženja žrtava njihove vlastite zajednice veoma reprezentativne, pri čemu ih 32% ocjenjuje kao umjereno reprezentativne, dok ih značajan udio vidi kao samo malo (38%) ili nimalo reprezentativne (20%).

Ova percepcija još je negativnija prema udruženjima iz drugih etničkih zajednica. Samo 5% vjeruje da ta udruženja veoma dobro predstavljaju interese žrtava, a 27% vjeruje da ih uopće ne predstavljaju. Slično tome, percipirani uticaj ovih udruženja na međuetničke odnose rijetko se vidi kao pozitivan. Samo 5% vjeruje da su udruženja žrtava, bilo iz njihove vlastite ili drugih zajednica, bila veoma efikasna u unapređenju odnosa među etničkim grupama. Nasuprot tome, više od četvrtine ispitanika, 26% do 28%, smatra da ova udruženja nisu dala nikakav doprinos unapređenju međuetničkih odnosa.

Slika 55: Informiranost, članstvo i percepcija udruženja žrtava – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina ponovo pokazuju značajne razlike. Većina ispitanika u Bratuncu (91%) upoznata je s lokalnim udruženjima žrtava, ali saznanje o njima je mnogo niže u Čapljini (9%), Rogatici (31%) i Busovači (37%). Članstvo ostaje nisko u svim sredinama. Skepticizam prema učinkovitosti ovih udruženja široko je rasprostranjen. U Rogatici, 55% ispitanika smatra da udruženja žrtava njihove zajednice uopće ne predstavljaju žrtve, dok u Goraždu i Prijedoru jedna četvrtina ispitanika izražava ovaj stav. Stolac i Busovača predstavljaju izuzetke, gdje više od 40% ocjenjuje svoja udruženja kao umjereno reprezentativna, a Velika Kladuša ima značajan udio, 13%, koji svoja udruženja smatra veoma reprezentativnim. Percipirani doprinos udruženja žrtava međuetničkim odnosima uglavnom je neutralan ili negativan. Više od polovine ispitanika u Rogatici (54%) i Goraždu (47%) ne vidi nikakav pozitivan doprinos, dok u Busovači i Stocu oko trećina vjeruje da su ova udruženja doprinijela unapređenju odnosa umjereno. Svijest o udruženjima žrtava iz drugih etničkih zajednica najizraženija je u Bratuncu (86%), ali je veoma niska drugdje, posebno u Goraždu (5%) i Rogatici (7%). Dosljedno tome, za ova udruženja se ne smatra da učinkovito predstavljaju potrebe žrtava, pri čemu samo 9% ispitanika u Velikoj Kladuši i još manje drugdje vide takva udruženja kao veoma reprezentativna. Najčešće se stavovi svrstavaju u kategorije malo reprezentativna ili nimalo reprezentativna, posebno u Rogatici i Goraždu.

Diskusije fokus grupa potvrđuju važnost priznavanja žrtava. U odabranim općinama, pitanje priznavanja žrtava bilo je zajednička tema, često viđena kao ključna za unapređenje međuetničkih odnosa. Mnogi učesnici izrazili su stav da patnja žrtava i njihovih porodica nije adekvatno priznata i da nedostatak zajedničkog ili inkluzivnog pristupa sjećanju održava podjele i nepovjerenje. Pitanje reparacija, bilo materijalnih ili simboličkih, istaknuto je kao neriješena potreba koja ostaje centralna za iscjeljenje. Općenito, učesnici su isticali da pravda nije samo pitanje sudskih postupaka i presuda, nego i priznavanje, sjećanja i reparacija.

U Prijedoru je priznavanje bilo usko povezano sa sjećanjem na zločine počinjene 1992. godine. Učesnici su naglasili odsustvo spomenika ubijenoj djeci i ukazali na kontroverze oko komemoracija kao što je Dan bijelih traka. Opisali su kako su se lokalne vlasti opirale inkluzivnom sjećanju, umjesto toga dopuštajući da nacionalistički narativi dominiraju javnim prostorom. Ovo selektivno priznanje viđeno je kao dodatno produbljivanje boli preživjelih i njihovih porodica, te kao dokaz da politički akteri aktivno izbjegavaju suočavanje s prošlošću.

> *„... pokušavam evo već više od deceniju da se izgradi spomenik obijenog djece grada Prijedora. Do danas to nismo uspjeli, znači došli smo do onoga nivoa kad gradonačelnik treba da kaže ide ili ne ide, međutim isti čovjek ne želi da razgovara apsolutno... Kada gospodin ne želi da primi predstavnike međunarodnih institucija koje podržavaju inicijativu izgradnje spomenika ja nisam ni bitan, znači ja nisam ličnost s koje bi se on trebao ostiditi ili bojati...." (učesnik iz Prijedora)*

U Brčkom su učesnici naglasili da su žrtve i dalje duboko osjetljivo pitanje, ne zato što su zaboravljene, već zato što se njihovo sjećanje često instrumentalizira umjesto da se istinski poštuje. Jedan učesnik istakao je kako političari nastavljaju koristiti žrtve za političku prednost, tako sprečavajući da priznanje postane temelj za pomirenje i umjesto toga koristeći priznanje za produbljivanje podjela.

> *„Dok god ovi političari na to kupuju bodove, na te žrtve i na te učesnike rata. Znači, ja ne vidim da će to ikad biti, barem u ovim generacijama." (učesnik iz Brčkog)*

U Stocu je tema marginalizacije žrtava bila posebno izražena. Ispitanici su naveli kako su komemoracije često jednostrane i oblikovane političkim ili vjerskim interesima. Porodice koje su izgubile voljene osobe osjećaju se isključeno iz javnog priznanja, s malo prilika za kolektivno žalovanje koje bi moglo okupiti zajednice. Za neke je to učvrstilo percepciju da se bol žrtava ne vrednuje jednako. Učesnici su naglasili da odsustvo inkluzivnog sjećanja i reparacija podriva povjerenje i ostavlja zajednice zarobljene u prošlosti.

„...obilježava nešto neki datum ili skup ili nešto onda politika pošto su ta udruženja finansirane od politike onda oni moraju za to što dobiju nešto sredstava moraju dati neku izjavu i onda oni izlijeću sa tom izjavu bilo da je H ili B komponenta..." (učesnik iz Stoca)

3.6 ISTINA OSTAJE SPORNA, ALI SE DIJALOG I TRAŽENJE ISTINE PODRŽAVAJU

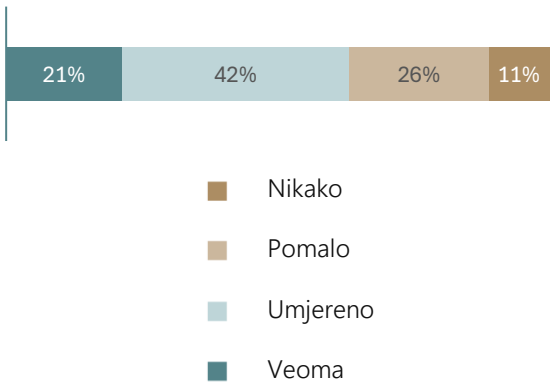
RAZUMIJEVANJE DOGAĐAJA IZ 1990-IH

Prethodni odjeljci pokazuju da je otkrivanje i priznavanje prošlih događaja u velikoj mjeri dio načina na koji mnogi ispitanici definiraju pravdu i jedan je od razloga zbog kojih mnogi smatraju da pravda nije ostvarena. Iako većina ispitanika svoje razumijevanje događaja iz 1990-ih ocjenjuje kao umjereno (42%) ili veoma (21%) visoko, više od trećine navodi da ima malo (26%) ili nikakvo razumijevanje (11%).

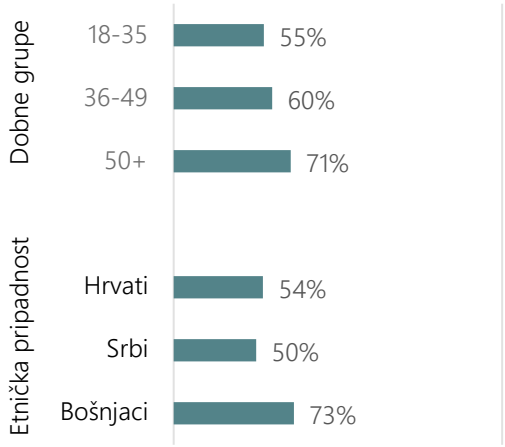
Manji broj mladih punoljetnih osoba u dobi od 18 do 35 godina prijavio je umjereno do veoma dobro razumijevanje događaja iz 1990-ih u poređenju sa starijim generacijama. Među etničkim grupama, Bošnjaci su najčešće navodili umjereno do veoma dobro razumijevanje ovih događaja. Među općinama, samoocijenjeno razumijevanje znatno varira. U Velikoj Kladuši, 26% opisuje svoje razumijevanje kao veoma izraženo, a 43% kao umjereno. Bratunac, Rogatica i Goražde imaju mnogo niže stope izraženog razumijevanja, 4%, 0% i 6%, redom, i veće udjele onih koji navode malo ili nikakvo razumijevanje. Rogatica se izdvaja sa 62% ispitanika koji navode da uopće nemaju razumijevanje.

Slika 56: Razumijevanje događaja iz 1990-ih – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Ukupno razumijevanje (anketa na nivou cijele zemlje)

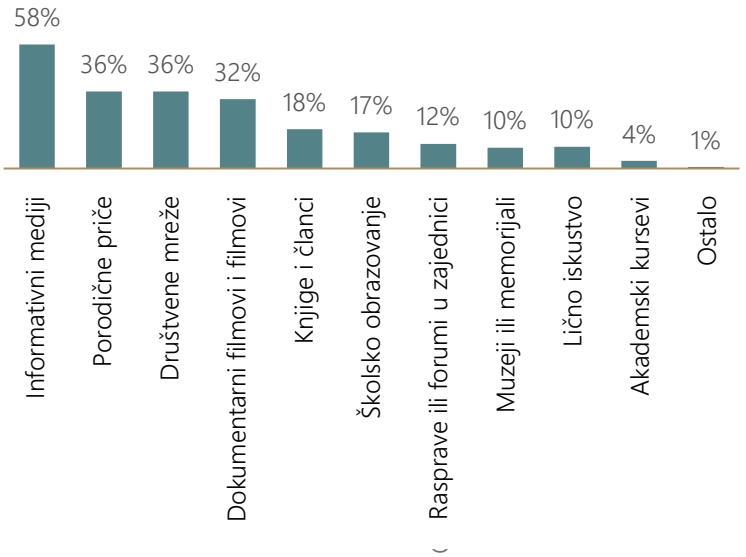
Umjereno do veoma dobro razumijevanje događaja iz 1990-ih prema demografskim grupama

Najčešći izvori informacija su informativni mediji (58%), društvene mreže (36%), porodične priče (36%) te dokumentarni filmovi i filmovi (32%). Knjige i članci informiraju 18% ispitanika, dok školsko obrazovanje i akademski kursevi imaju ograničeniju ulogu, 17%, odnosno 4%. Manji udio navodi lično iskustvo (10%). Ovi nalazi sugeriraju da javno razumijevanje prošlosti više oblikuju mediji, porodice i neformalni izvori nego formalno obrazovanje ili akademsko izučavanje. Izvori informacija također se lokalno razlikuju. U Busovači, Prijedoru i Velikoj Kladuši, školsko obrazovanje ima značajniju ulogu, pri čemu ga navodi 17%, 11% i 34%, redom, dok u Rogatici i Bratuncu to čini samo 1%. Informativni mediji su dominantan izvor ukupno, posebno u Rogatici (68%) i Busovači (68%). Porodične priče najvažnije su u Busovači (41%) i Prijedoru (36%). Stolac (51%) i Velika Kladuša (35%) izdvajaju se po korištenju knjiga i

članaka, dok se Čapljina snažno oslanja na dokumentarne filmove i filmove (47%). Društvene mreže ostaju veoma uticajne u Čapljini (44%) i Velikoj Kladuši (46%).

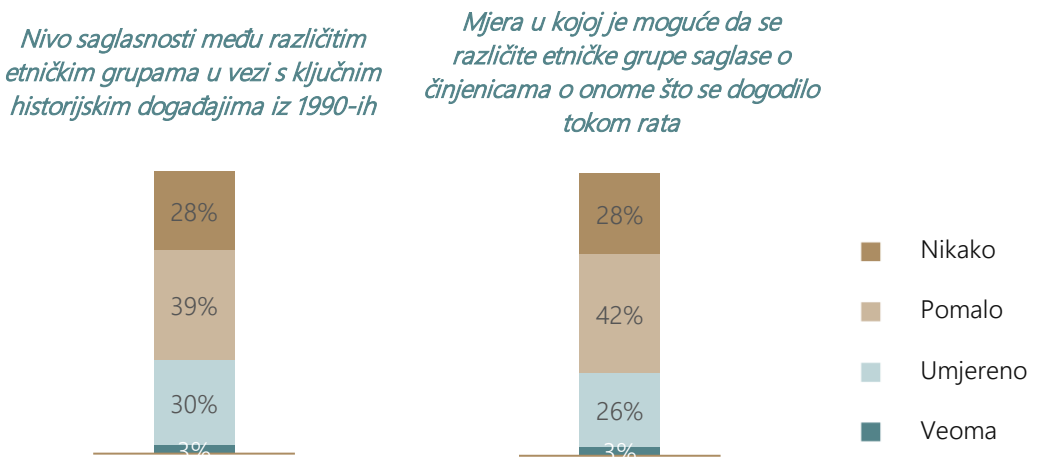
Slika 57: Izvori informacija o događajima iz 1990-ih – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

OGRANIČENA SAGLASNOST O PROŠLOSTI

Ispitanici navode da saglasnost među etničkim grupama ostaje ograničena. Kada ih se pita o nivou saglasnosti među različitim etničkim grupama o tome šta se dogodilo tokom rata, samo 3% vidi snažnu saglasnost, a 30% vidi umjerenu saglasnost. Nasuprot tome, 39% vidi malo saglasnosti, a 28% kaže da saglasnosti uopće nema. Sličan osjećaj podjele pojavljuje se kada se ispitanike pita da li bi se konsenzus mogao postići u budućnosti. Samo 3% opisuje to kao veoma moguće, a 26% kao umjereno moguće, dok je 42% samo malo optimistično, a 28% vjeruje da to uopće nije moguće. Srpski ispitanici najmanje su skloni vidjeti saglasnost među etničkim grupama o događajima iz 1990-ih. Samo 22% srpskih ispitanika kaže da postoji veoma velika ili umjerena saglasnost, u poređenju sa 42% hrvatskih i 39% bošnjačkih ispitanika. Srpski ispitanici također najčešće vjeruju da buduća saglasnost o činjenicama rata uopće nije moguća (32%).

Slika 58: Percepcija zajedničke saglasnosti o historijskim događajima – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina pokazuju duboke lokalne razlike. U Rogatici, 66% vjeruje da uopće nema saglasnosti, dok je Busovača optimističnija, sa 49% ispitanika koji kažu da postoji umjerena saglasnost. Mala saglasnost najčešća je u Bratuncu (64%) i Čapljini (45%). Slična varijacija postoji u stavovima o mogućnosti budućeg konsenzusa. Rogatica ostaje najpesimističnija, sa 63% ispitanika koji kažu da saglasnost uopće nije moguća, dok su Busovača i Čapljina optimističnije u pogledu barem neke mogućnosti za saglasnost.

Učesnici fokus grupa opisali su isti izazov ličnijim riječima. U Brčkom, Prijedoru i Stocu, učesnici su priznali da neuspjeh u postizanju saglasnosti o događajima iz 1990-ih i dalje oblikuje nepovjerenje, ograničava dijalog i otežava napore prema istinskom suživotu. U Stocu je jedan učesnik direktno sažeo teškoću postizanja zajedničkog prikaza:

> *„svak' ima svoju istinu pa čak i u pojedinoj etničkoj grupini Hrvati recimo pitate deset ljudi deset je istina tu tako i Bošnjaka a ne da se onaj slože u jednoj istini" (učesnik iz Stoca)*

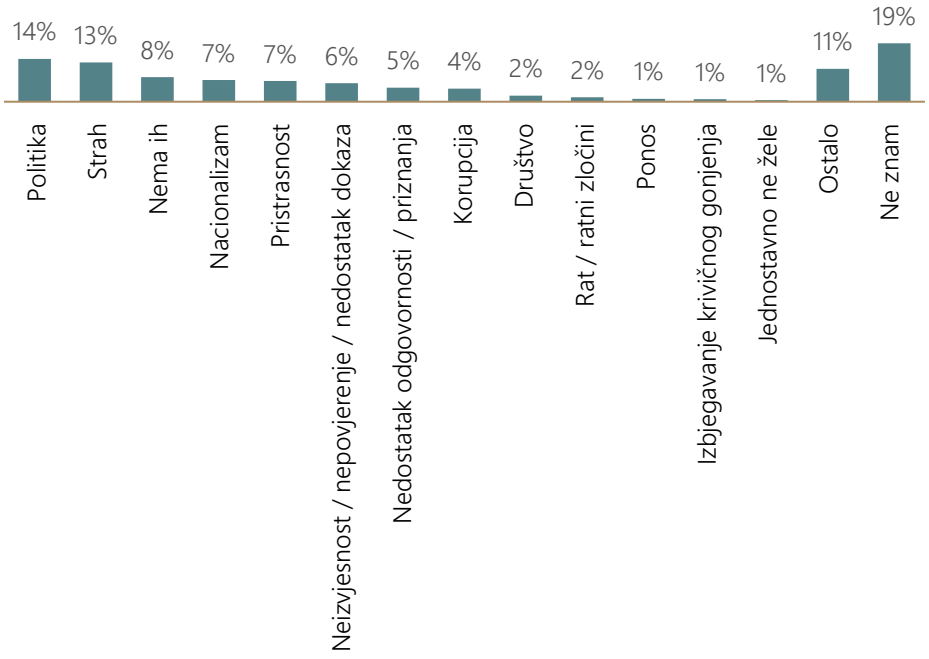
Učesnici su također ukazali na ulogu medija i javnog diskursa u jačanju različitih narativa o prošlosti. Kako je naveo jedan učesnik iz Brčkog:

> *„Ne znam, znalo je bit situacija gdje tri različita medija prenose tri različite informacije i sad imamo..." (učesnik iz Brčkog).*

PREPREKE PRIZNAVANJU ODGOVORNOSTI

Nedostatak saglasnosti usko je povezan s preprekama javnom priznavanju zločina počinjenih tokom rata. Kada ih se pita o najvećim preprekama priznavanju zločina počinjenih protiv drugih grupa, ispitanici navode niz faktora, uključujući politiku (14%), strah (13%), pristrasnost i nacionalizam (po 7%) te nepovjerenje ili nedostatak dokaza (6%). Devetnaest posto kaže da ne zna, a 11% navodi druge razloge, što ističe složenost ovog pitanja.

Slika 59: Najveća prepreka za sve etničke grupe da javno priznaju zločine počinjene protiv drugih etničkih grupa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika) – jedan odgovor

Rezultati na nivou općina i ovdje pokazuju razlike. Politika se posebno vidi kao prepreka u Bratuncu (23%), Busovači (26%) i Velikoj Kladuši (24%). Nacionalizam se najčešće navodi u Stocu (31%), dok se Čapljina i Stolac izdvajaju po visokom spominjanju korupcije, 34%, odnosno 28%. Strah, neizvjesnost i nedostatak dokaza češće se pojavljuju u mjestima kao što su Prijedor i Goražde. Značajan dio u nekoliko općina, uključujući Rogaticu (69%) i Goražde (57%), odgovara sa „ne znam".

Prepreke su još jasnije kada se ispitanike pita o priznavanju zločina koje je počinila vlastita grupa. Politički pritisak najčešće se spominje kao prepreka (46%), zatim slijede nacionalistički stavovi (39%) i društvena stigma (28%). Nedostatak neutralnog dijaloga (18%) i ukorijenjeni historijski narativi (13%) također se navode kao razlozi. Ovi nalazi sugeriraju da priznanje nije samo pitanje znanja, već i društvenog pritiska, političkog konteksta i straha od toga kako bi vlastita zajednica mogla reagirati.

Slika 60: Prepreke javnom priznavanju zločina koje je počinila vlastita grupa – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika) – više odgovora

Na nivou općina, kada ih se pita o preprekama priznavanju zločina koje je počinila vlastita grupa, politički pritisak je naveden u mnogim područjima, posebno u Bratuncu (59%), Busovači (59%), Stocu (53%) i Velikoj Kladuši (55%). Nacionalistički stavovi najzastupljeniji su u Busovači i Velikoj Kladuši, oba po 51%. Društvena stigma posebno je visoka u Čapljini (57%) i Stocu (52%), a nedostatak platformi za dijalog također je izražen u Čapljini (40%) i Stocu (49%).

Diskusije fokus grupa također su reflektirale ove prepreke. Učesnici su dosljedno identificirali nedostatak otvorenog priznanja ratnih zločina kao jednu od najdubljih prepreka pomirenju. Iako su se mnogi složili da obični ljudi mogu živjeti i raditi zajedno, razgovor o prošlim zločinima ostaje veoma osjetljiv i često se izbjegava. U malim gradovima kao što je Stolac, gdje porodice žrtava i počinilaca mogu živjeti blizu jedne drugima, učesnici su opisali strah i šutnju kao posebno snažne.

> *„...mislim da bi da bi vrlo brzo se sve saznalo jer i oni što koji zna koji znaju šta i kako neće on pričati a da nema nekog tog interesa pogotovo stariji od mene ljudi koji su već u godinama i presmrt sigurno on neće jer tu vlada jedan veliki strah strah od od osvete njemu ili njegovim nasljednicima ..." (učesnik iz Stoca)*

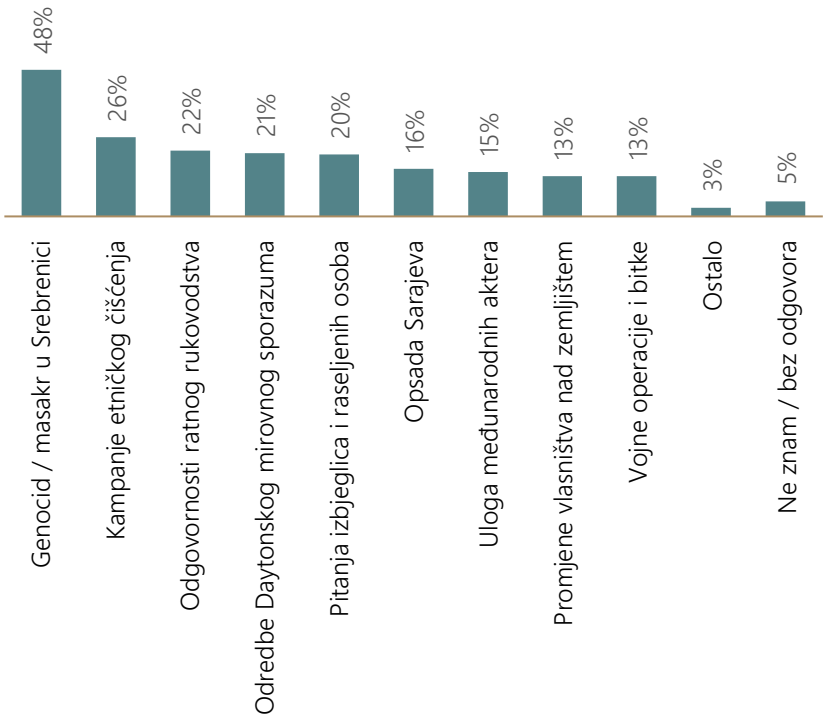
Učesnici su također opisali društveni pritisak da se ne prizna zlodjelo vlastite grupe. Priznanje se može tumačiti kao izdaja ili nelojalnost, što podstiče šutnju ili negiranje. Kako je rekao jedan učesnik iz Prijedora:

> *„I kogod je počinio, i ako je počinio, taj neko neće priznati javno. Stvarno ne znam što bi nešto osporio." (učesnik iz Prijedora)*

SPORNI DOGAĐAJI I SELEKTIVNO SJEĆANJE

Problem postizanja saglasnosti o činjenicama, čini se, kristalizira se oko konkretnih događaja. Genocid u Srebrenici navodi 48% ispitanika kao najkontroverzniji događaj, zatim slijede kampanje etničkog čišćenja (26%), odgovornosti ratnog rukovodstva (22%), odredbe Daytonskog sporazuma (21%) i opsada Sarajeva (16%). Uloge međunarodnih aktera, pitanja raseljenja i vlasništvo nad zemljištem također se vide kao sporni.

Slika 61: Najsporniji događaji – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Sporni historijski događaji razlikuju se prema lokalitetu. Genocid u Srebrenici najčešće se identificira kao sporan u Goraždu (73%), Rogatici (69%) i Velikoj Kladuši (68%), ali mnogo manje u Čapljini (8%). Etničko čišćenje je vodeća sporna tema u Stocu (50%), Čapljini (40%) i Velikoj Kladuši (38%), dok je opsada Sarajeva posebno relevantna u Stocu (37%) i Velikoj Kladuši (36%). Čapljina je značajna po isticanju Daytonskog sporazuma, promjena u vlasništvu nad zemljištem i odgovornosti ratnog rukovodstva.

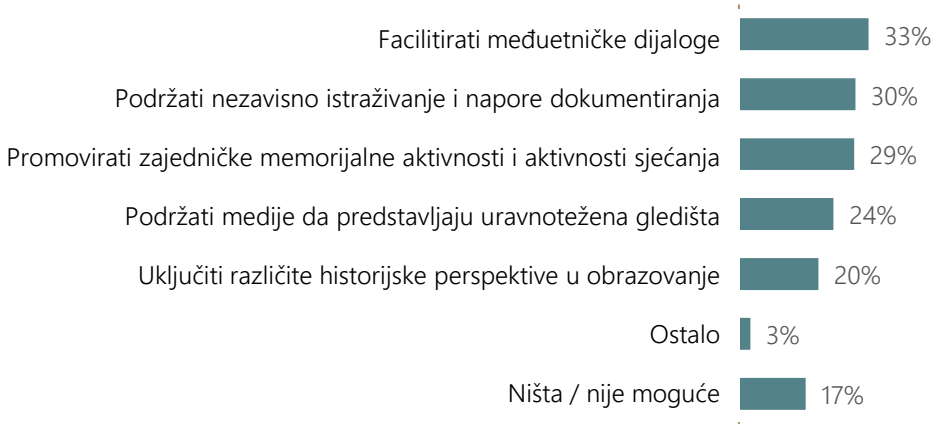
Učesnici fokus grupa opisali su kako se selektivno sjećanje jača kroz institucije, politiku, medije i javni prostor. U Prijedoru su učesnici povezali sporove oko sjećanja s memorijalizacijom i nedostatkom inkluzivnog priznanja svih žrtava. Jedan učesnik opisao je kako spomenici za neke grupe postoje, dok žrtve iz povratničkih bošnjačkih i hrvatskih zajednica ostaju nepriznate, navodeći da to predstavlja historiju „na potpuno suprotan način." U Stocu su učesnici povezali selektivno sjećanje sa segregiranim društvenim i obrazovnim strukturama, gdje mladi nasljeđuju različite prikaze prošlosti u zavisnosti od zajednice kojoj pripadaju.

DIJALOG, TRAŽENJE ISTINE I NESTALE OSOBE

Uprkos ograničenoj saglasnosti i stalnim preprekama priznanju, mnogi ispitanici identificiraju moguće puteve naprijed. Kada ih se pita kako izgraditi međuetnički konsenzus o ratu, 33% preporučuje facilitiranje dijaloga, 30% podržava nezavisno istraživanje i dokumentiranje, a 29% podržava zajedničke memorijalne aktivnosti. Dodatnih 24% zalaže se za uravnoteženije medijsko izvještavanje, a 20% želi različite perspektive u obrazovanju. Ipak, 17% vjeruje da se ništa ne može učiniti.

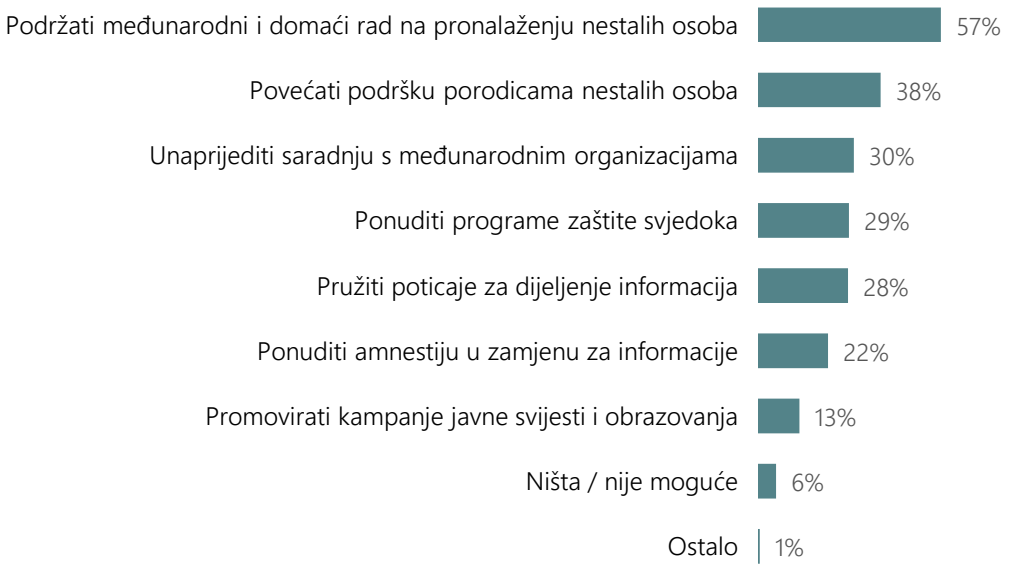
Rezultati na nivou općina pokazuju različite nivoe otvorenosti prema ovim pristupima. Busovača i Velika Kladuša pokazuju veću otvorenost za međuetnički dijalog, obje po 44%. Promoviranje zajedničkih komemorativnih aktivnosti najizraženije je u Čapljini (55%), Stocu (57%) i Velikoj Kladuši (44%). Postoji značajna podrška nezavisnom istraživanju u Čapljini (59%), Stocu (50%) i Velikoj Kladuši (49%). Međutim, skepticizam je također visok: 49% u Prijedoru i 39% u Bratuncu kaže da ništa, ili da nije moguće, dovesti do konsenzusa.

Slika 62: Mjere za postizanje saglasnosti o historijskim događajima – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Pitanje nestalih osoba ostaje jedno od najbolnijih neriješenih pitanja povezanih s istinom i priznanjem. Na nivou cijele zemlje, 57% ispitanika kaže da je ključno podržati organizacije koje rade na pronalaženju nestalih osoba ili njihovih posmrtnih ostataka, dok 38% poziva na povećanu podršku pogođenim porodicama. Gotovo jedna trećina podržava unaprijeđenu saradnju s međunarodnim organizacijama (30%) i zaštitu svjedoka (29%). Finansijski poticaji za informacije imaju podršku 28%, a amnestija za informacije 22%. Samo 6% ne vidi put naprijed.

Slika 63: Mjere za pronalaženje nestalih osoba ili njihovih posmrtnih ostataka – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Rezultati na nivou općina i ovdje variraju. Velika Kladuša (71%) i Busovača (49%) vide najveću vrijednost u podršci organizacijama posvećenim ovom zadatku, dok se Čapljina izdvaja po preferiranju programa zaštite svjedoka (54%) i pružanja poticaja za informacije (50%). Amnestiju razmatra 40% u Čapljini, dok se podrška porodicama i povećana međunarodna saradnja također vide u svim općinama.

Učesnici fokus grupa snažno su potvrdili važnost traženja istine i nestalih osoba. U Prijedoru je ovo pitanje bilo posebno centralno. Učesnici su opisali neuspjeh u pronalaženju i identifikaciji posmrtnih ostataka kao nešto što sprečava zatvaranje tog poglavlja za porodice i održava nepovjerenje u široj zajednici.

> *„Prošlo je skoro 30 godina, a još uvijek se traže posmrtni ostaci. Ljudi umiru, a nisu našli svoju djecu. To je najveća rana i najveća nepravda." (učesnik iz Prijedora)*

U Brčkom su učesnici također prepoznali važnost traženja istine, iako potraga za nestalim osobama nije bila tako centralna kao u Prijedoru. Umjesto toga, naglasili su širu potrebu za priznavanjem onoga što se dogodilo i prevazilaženjem suprotstavljenih verzija događaja. Kako je jedan učesnik rekao:

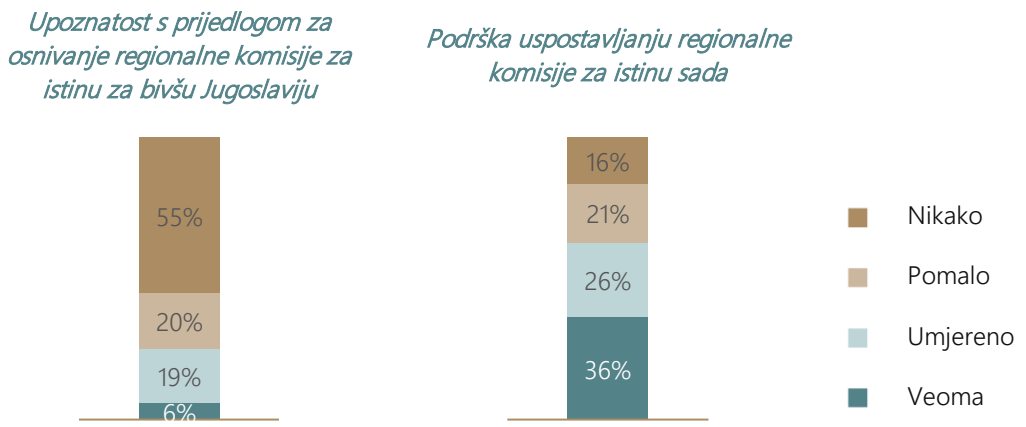
> *„...najveće prepreke su strah od istine. Dakle, međutim, ponekad možda svako od nas ili svako iz svog naroda ima svoju verziju događaja, događanja itd. I onda se tu vrtimo, okrećemo u krug. Dakle, samo se na istini može bazirati život i samo na istini se može bazirati lijepa budućnost." (učesnik iz Brčkog)*

NAPORI ZA USTANOVLJAVANJE KOMISIJE ZA ISTINU

Komisije za istinu su uobičajen mehanizam koji se koristi za postizanje konsenzusa ili promoviranje razumijevanja historijskih događaja i činjenica, posebno u postkonfliktnim društvima. Među ispitanicima, međutim, upoznatost s ranijim prijedlogom za regionalnu komisiju za istinu ostaje ograničena. Više od polovine (55%) uopće nije upoznato s njim. Ipak, nakon što im je objašnjeno, podrška komisiji za istinu relativno je visoka, pri čemu 62% ispitanika izražava umjerenu do veoma visoku podršku, a samo 16% nimalo je ne podržava.

Rezultati na nivou općina pokazuju i nisku upoznatost sa ovom inicijativom i različite nivoe podrške. Rogatica (74%) i Goražde (62%) navode malo ili nimalo upoznatosti sa prijedlogom. Podrška osnivanju takve komisije također se razlikuje prema lokaciji. Snažna većina u Bratuncu (69%) i veliki udio u Velikoj Kladuši (46%) podržali bi osnivanje komisije sada, dok samo 4% to podržava u Čapljini.

Slika 64: Percepcija napora za osnivanje komisije za istinu – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

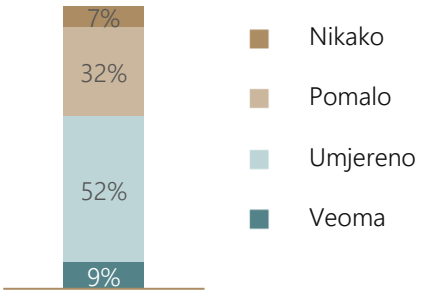
3.7 MEMORIJALIZACIJA SE PODRŽAVA, ALI BEZ INKLUZIJE RIZIKUJE DA PRODUBI PODJELE

TRENUTNI NAPORI U OBLASTI MEMORIJALIZACIJE

Memorijalizacija kroz spomenike, komemoracije i aktivnosti javnog sjećanja, važan je dio načina na koji društva priznaju prošlost i odaju priznanje žrtvama. Iako napori da se istina otkrije i da se o njoj postigne saglasnost ostaju sporni, pitanje kako se ta istina pamti jednako je važno i osjetljivo. Na nivou cijele zemlje, većina ispitanika smatra da su trenutni napori memorijalizacije barem umjereno dovoljni. Devet posto ocjenjuje ove napore kao veoma dovoljne, dok 52% navodi da su umjereno dovoljni, a 32% ih vidi kao samo malo dovoljne. Samo 7% smatra da dosadašnja memorijalizacija uopće nije dovoljna.

Rezultati na nivou općina pokazuju različite ocjene memorijalizacije. U Bratuncu (41%) i Goraždu (39%), znatno veći udio smatra takve napore veoma dovoljnim. Nasuprot tome, u Čapljini (1%) i Stocu (6%), vrlo mali broj ocjenjuje napore kao veoma dovoljne, pri čemu ih većina tamo smatra samo malo dovoljnim. Percepcije su također podijeljene u Rogatici, gdje 16% ispitanika navodi da memorijalizacija uopće nije dovoljna, u poređenju sa samo 2% u Busovači. Čak i tamo gdje većina ispitanika smatra napore barem umjereno dovoljnim, kao u Busovači i Prijedoru, i dalje postoji znatna manjina koja vidi značajne nedostatke.

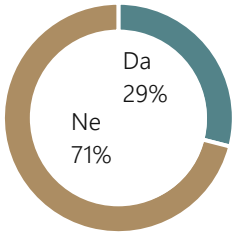
Slika 65: Adekvatnost dosadašnjih napora memorijalizacije – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Gotovo trećina ispitanika, 29%, navodi da postoje važni događaji koji još nisu obilježeni. Oni koji smatraju da određeni događaji nedostaju to uglavnom pripisuju nedostatku javne svijesti (12%), političkoj osjetljivosti (11%), nedovoljnom finansiranju (8%) i ograničenoj podršci zajednice (6%). Drugi razlozi uključuju suprotstavljene historijske narative, kontroverznu prirodu nekih događaja i prioritete vlasti.

Osjećaj nedovoljnog broja komemoracija također se razlikuje među općinama. Posebno je izražen u Velikoj Kladuši, gdje 48% kaže da važni događaji još nisu memorijalizirani, a mnogo je niži u Bratuncu (7%) i Rogatici (6%). U Velikoj Kladuši se odsustvo memorijalizacije najčešće pripisuje nedostatku javne svijesti (26%) i političkim osjetljivostima (26%), pri čemu su nedovoljno finansiranje (18%) i ograničena podrška zajednice (17%) također istaknuti. U drugim mjestima ove zabrinutosti postoje, ali ih obično navode mnogo manji udjeli ispitanika.

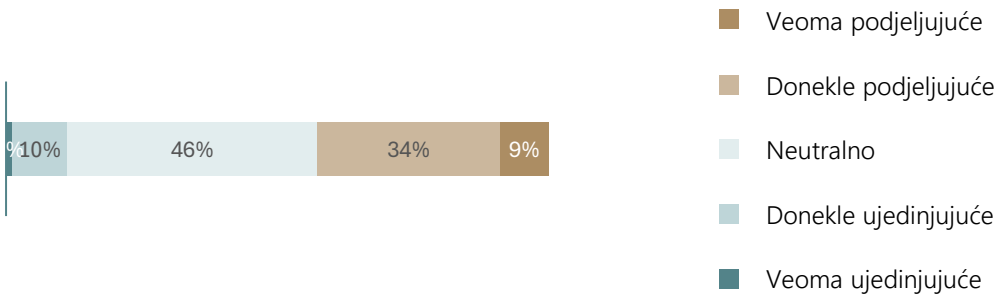
Slika 66: Postojanje događaja za koje ispitanici žele da budu memorijalizirane, a nisu

UTICAJ NA MEĐUETNIČKE ODNOSE

Kada je riječ o uticaju memorijalizacije na međuetničke odnose, većina ispitanika vidi neutralan učinak, pri čemu 46% kaže da ona nije ni faktor podjela ni faktor ujedinjenja. Međutim, veliki udio također vidi memorijalizaciju kao faktor podjela, uključujući 34% ispitanika koji je percipiraju kao donekle podjeljujuću i 9% kao veoma podjeljujuću. Samo mali udio navodi da je memorijalizacija donekle ujedinjujuće (10%) ili veoma ujedinjujuće (1%). Ovi nalazi sugeriraju da je memorijalizacija široko prepoznata, ali se još uvijek ne doživljava jasno kao izvor poboljšanih odnosa. Bošnjački ispitanici češće vide memorijalizaciju kao faktor podjela u poređenju s drugim grupama. Ukupno 51% njih opisuje napore memorijalizacije kao donekle ili veoma podjeljujuće, u poređenju sa 38% hrvatskih ispitanika i 32% srpskih ispitanika.

Slika 67: Uticaj napora memorijalizacije na međuetničke odnose – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Većina općina odražava nacionalni obrazac, pri čemu često prevladavaju neutralni stavovi. Neutralni stavovi dosežu 54% u Rogatici i Stocu. Istovremeno, značajni udjeli ispitanika i dalje smatraju memorijalizaciju podjeljujućom. Ocjene „veoma podjeljujuća" dosežu 15% u Velikoj Kladuši i 12% u Busovači, dok su stavovi da je donekle podjeljujuća česti u Bratuncu (47%), Prijedoru (36%) i Čapljini (36%). Ujedinjujući efekti memorijalizacije rijetko se vide kao snažni ili rasprostranjeni u bilo kojoj sredini.

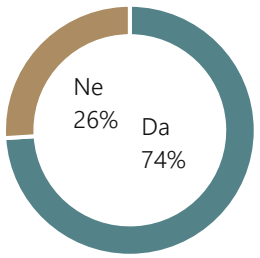
Diskusije fokus grupa pomažu objasniti zašto memorijalizacija može postati osjetljiva čak i tamo gdje su svakodnevni odnosi praktičniji i kooperativniji. U općinama u kojima su fokus grupe provedene, komemorativne prakse viđene su kao ponavljajuće tačke rasplamsavanja tenzija. I u Prijedoru i u Stocu, godišnjice ratnih zločina identificirane su kao trenuci kada politički akteri podgrijavaju tenzije, koristeći javno sjećanje za jačanje etničkih narativa umjesto poticanja međusobnog priznanja.

„Mislim što se tiče lokalnih, tu i nema nekih, ono, najveći problem je kad dođu ti bitni datumi, zato mi je za Srbe i Bošnjake ta obilježavanja i to, tu, tad se možda podignu neke tenzije između tih naroda, jer jednostavno, normalno je da jedni žele obilježiti jedno, drugima se to ne sviđa i tad dođe do ti tenzija, recimo da 9. januar, 1. mart i šta ja znam ostale datume da ne spominjem, baš ima toga dosta, kad su te tenzije najveće." (učesnik iz Prijedora)

PRAVO NA MEMORIJALIZACIJU CIVILNIH ŽRTAVA

Uprkos zabrinutostima zbog potencijala memorijalizacije za stvaranje podjela, postoji snažna podrška pravu svih etničkih grupa da odaju počast civilnim žrtvama. Jasna većina, 76%, slaže se da bi sve etničke grupe u njihovoj općini trebale moći postaviti spomenike svojim civilnim žrtvama, dok 24% ne podržava to pravo. Među onima koji se protive, najčešće zabrinutosti su strah od vandalizma ili nepoštovanja (10%), strah od ponovnog rasplamsavanja etničkih tenzija (9%), političko protivljenje lokalnih vlasti (8%) i nedostatak saglasnosti o historijskim narativima (6%). Druge zabrinutosti uključuju ograničen prostor, pravne i birokratske prepreke i ograničenim resursa.

Slika 68: Da li bi sve etničke grupe u ovoj općini trebale moći postaviti spomenike svojim civilnim žrtvama – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

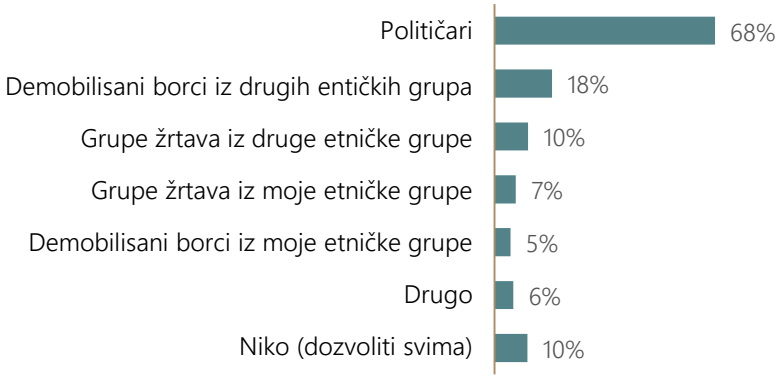

Stavovi se izrazito razlikuju među općinama. Bratunac (86%), Busovača (79%) i Velika Kladuša (71%) pokazuju snažnu podršku inkluzivnoj memorijalizaciji. Nasuprot tome, Čapljina (15%), Goražde (32%), Stolac (24%) i Rogatica (29%) pokazuju mnogo manju podršku, otkrivajući dubok otpor u nekim područjima. Među onima koji se protive, razlozi variraju. Strah od ponovnog rasplamsavanja tenzija posebno je izražen u Goraždu (29%) i Rogatici (26%), dok se nedostatak saglasnosti o historijskom narativu izdvaja u Čapljini (32%) i Stocu (31%). Političko protivljenje i strah od nepoštovanja ili vandalizma posebno su izraženi u Čapljini, gdje 44%, odnosno 41% ispitanika, ukazuje na njih kao ključne zabrinutosti.

Kada ih se pita kojim grupama ne bi trebalo biti dopušteno da postavljaju spomenike, najjače protivljenje usmjereno je prema političarima, koje navodi 68% ispitanika. Mnogo manji broj spominje demobilisane borce iz drugih etničkih grupa (18%). Samo 10% bi to zabranilo udruženjima žrtava iz druge etničke grupe, a 7% bi ograničilo udruženja žrtava iz vlastite zajednice. Istovremeno, 10% ispitanika navodi da bi svima trebalo biti dopušteno da odaju počast svojim žrtvama.

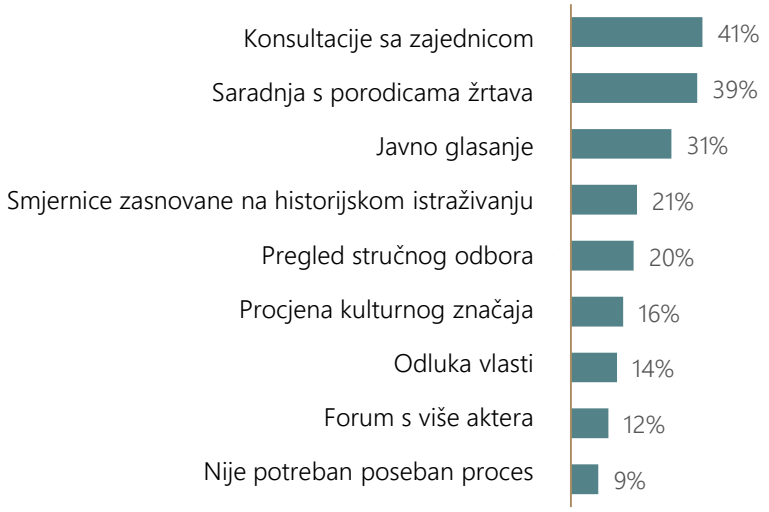
Na nivou općina, političarima se najviše protivi, sa stopom od 89% u Bratuncu i 74% u Busovači. Međutim, u Rogatici (31%) i Goraždu (34%), znatne manjine protive se udruženjima žrtava druge etničke pripadnosti. U Čapljini, 36% se protivi čak i udruženjima žrtava iz vlastite zajednice.

Slika 69: Grupe kojima ne bi trebalo biti dopušteno da postavljaju spomenike – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Odluke o izgledu i lokaciji spomenika trebale bi, prema većini ispitanika, uključivati konsultacije sa zajednicom (41%) i saradnju s porodicama žrtava (39%). Javno glasanje podržava 31% ispitanika, dok stručni pregled odbora i smjernice zasnovane na historijskom istraživanju imaju podršku 20%, odnosno 21% ispitanika. Šesnaest posto smatra procjenu kulturnog značaja važnom, a 17% zagovara uključivanje lokalne ili općinske vlasti. Devet posto smatra da nije potreban nikakav poseban proces, dok 12% preferira forum s više aktera. Sveukupno, ispitanici naglašavaju važnost uključivanja više glasova i osiguravanja da odluke budu široko reprezentativne.

Slika 70: Predloženi proces odlučivanja o izgledu i lokaciji spomenika – anketa na nivou cijele zemlje (% ispitanika)

Slična raznolikost postoji u preferiranim procesima među općinama. Saradnja s porodicama žrtava dobija najsnažniju podršku u Velikoj Kladuši (46%), Bratuncu (44%) i Čapljini (43%), dok se javno glasanje preferira u Čapljini (43%), Stocu (44%) i Busovači (36%). Konsultacije sa zajednicom izdvajaju se u Velikoj Kladuši (36%) i Busovači (29%). Stručni pregled i historijsko istraživanje najvažniji su u Stocu (28% i 43%), Čapljini (19% i 40%) i Velikoj Kladuši (po 26%). Udio onih koji preferiraju nepostojanje posebnog procesa posebno je visok u Bratuncu (31%).

ZAKLJUČCI

ISTRAŽIVANJE O DRUŠTVENOJ KOHEZIJI, MIRU I PRAVDI

Ovaj izvještaj predstavlja rezultate istraživanja provedenog na nivou cijele zemlje među 1.000 nasumično odabranih punoljetnih osoba o stavovima javnosti u Bosni i Hercegovini u vezi s osnovnim potrebama, pravdom i međuetničkim odnosima. Analiza je dopunjena dodatnim podacima iz ciljanog proširenog uzorka ankete među 1.120 nasumično odabranih punoljetnih osoba u osam unaprijed odabranih općina, kao i rezultatima diskusija iz šest fokus grupa. Istraživanje je provedeno gotovo trideset godina nakon završetka rata, u vrijeme kada pitanja odgovornosti, sjećanja, povjerenja i suživota ostaju duboko relevantna za javni život. Iako se mnogo toga promijenilo od 1990-ih godina, nalazi pokazuju da naslijeđe rata i dalje oblikuje način na koji ljudi razmišljaju o pravdi, institucijama, žrtvama i odnosima među zajednicama.

Prikupljanje podataka također se odvijalo tokom perioda pojačanih političkih tenzija. Početkom 2025. godine, osuđujuća presuda predsjedniku Republike Srpske Miloradu Dodiku pred Sudom Bosne i Hercegovine pokrenula je institucionalnu i političku blokadu. Kriza je intenzivirala javnu raspravu o ovlastima državnih institucija, vladavini prava i stabilnosti zemlje. Rezultate stoga treba tumačiti u ovom širem kontekstu dugoročnih poslijeratnih izazova i neposredne političke neizvjesnosti.

REZULTATI

Rezultati predstavljaju složenu sliku stavova javnosti u Bosni i Hercegovini gotovo trideset godina nakon rata. Svakodnevne potrebe dominiraju ličnim prioritetima ljudi, posebno zdravlje, finansije, zaposlenje, stambeno pitanje i porodične odgovornosti. Ipak, pravda i međuetnički odnosi ostaju važni kada se stave u kontekst javnih i kolektivnih pitanja. Istraživanje ne otkriva građane usmjerene isključivo na prošlost, ali ne pokazuje ni društvo koje ju je u potpunosti prevazišlo. Umjesto toga, mnogi ispitanici vide neostvarenu pravdu, ograničeno povjerenje, političku nefunkcionalnost i osporavano sjećanje kao trajne prepreke stabilnosti i suživotu.

Obrazac koji se ponavlja odražava razliku između svakodnevnog suživota na lokalnom nivou i dubljih oblika angažmana. Mnogi ljudi odnose u svojoj općini opisuju pozitivnije nego odnose u zemlji u cjelini, a većina smatra da različite etničke grupe mogu slobodno učestvovati u mnogim aspektima svakodnevnog života. Istovremeno, napredak se smatra ograničenim, učešće u zajedničkim aktivnostima je neujednačeno, a razgovori o ratu, politici, identitetu i sjećanju i dalje su problematični. Politički lideri, korupcija, etnonacionalistička politika i medijski narativi često se prepoznaju kao dio problema.

Rezultati o pravdi ukazuju na slične tenzije. Većina ispitanika ne smatra da je pravda u potpunosti ostvarena, a sudski postupci u predmetima ratnih zločina pred domaćim institucijama posmatraju se sa skepticizmom. Ipak, ispitanici i dalje podržavaju napore u oblasti pravde, uključujući procesuiranje ratnih zločina, kazivanje istine, priznavanje žrtava, naknade i memorijalizaciju.

Izvještaj je organiziran oko 15 ključnih analitičkih rezultata koji predstavljaju detaljne rezultate ankete. Oni su sažeti u nastavku:

1. Svakodnevne potrebe su na prvom mjestu, ali pravda i kohezija su važne
   Građani su prvenstveno fokusirani na neposredne lične potrebe. Zdravlje, finansijska stabilnost, briga o porodici, stambeno pitanje i poslovi dominiraju ličnim prioritetima, dok se pravda za ratne događaje i unapređenje odnosa s drugim etničkim grupama spominju mnogo rjeđe. Međutim, direktna pitanja o ovoj temi pokazuju da pravda i kohezija ostaju važni kolektivni prioriteti.

2. Politika i korupcija se smatraju ključnim izazovima
   Ispitanici probleme zemlje najčešće razumiju kao političke, sistemske i ekonomske. Politički lideri identificirani su kao osnovni uzrok od strane 48% ispitanika, dok korupciju navodi njih 45%. Podaci na lokalnom nivou i

diskusije fokus grupa potvrđuju ovaj nalaz, pokazujući kako su korupcija, politička lojalnost i nedostatak odgovornosti povezani s pristupom poslovima, uslugama i uticaju. Politika se ne vidi samo kao pitanje upravljanja, već kao centralna prepreka povjerenju i napretku.

3. Spor napredak, ali velika potreba za jačanjem međuetničkih odnosa
   Međuetnički odnosi posmatraju se pozitivnije na lokalnom nivou nego na nivou cijele zemlje. Dok se odnosi na nivou cijele zemlje često opisuju kao neutralni ili negativni, većina ispitanika opisuje odnose u svojoj općini kao pozitivne ili veoma pozitivne. Ipak, napredak se smatra ograničenim: otprilike polovina ispitanika navodi da su lokalni odnosi ostali isti tokom protekle decenije. To pomaže objasniti zašto podrška nastavku napora ostaje visoka, čak i tamo gdje svakodnevni suživot izgleda relativno funkcionalan.

4. Suživot postoji, ali dublji angažman ostaje ograničen
   Rezultati istraživanja otkrivaju dokaze svakodnevnog suživota, ali manje dokaza o trajnom angažmanu. Mnogi ispitanici navode da imaju prijatelje, kolege ili školske drugove iz drugih etničkih grupa, a 61% njih ističe da postoje mjesta gdje se ljudi iz različitih sredina mogu susretati. Međutim, redovno učešće u međuetničkim aktivnostima je ograničeno, članstvo u mješovitim udruženjima je nisko, a spremnost za razgovor o osjetljivim temama je ograničena. Kontakt postoji, ali dublji dijalog i organizirani angažman ostaju neujednačeni.

5. Politika podjela, ratno nasljeđe i obrazovanje ograničavaju napredak
   Ispitanici identificiraju širok dijapazon prepreka unapređenju međuetničkih odnosa. Etnonacionalistička politika, nasljeđe rata, nedostatak povjerenja, dezinformacije u medijima, ekonomska nejednakost, diskriminacija i stereotipi pojavljuju se kao prepreke. Škole se posmatraju ambivalentno: ne smatra se u velikoj mjeri da pogoršavaju odnose, ali se također ne smatra da dosljedno pomažu mladima da razumiju prošlost ili grade međusobno razumijevanje. Fokus grupe sugeriraju da politika, mediji i obrazovanje mogu jačati, a ne smanjivati podjele.

6. Podrška visokim standardima za obavljanje javnih funkcija
   Postoji snažna zabrinutost zbog osoba optuženih za ratne zločine koje obavljaju javne funkcije. Većina ispitanika vjeruje da bi to narušilo i međuetničke odnose i povjerenje u institucije. Većina se također protivi dopuštanju osobama koje su optužene, ali ne i osuđene za ratne zločine, da obavljaju javne funkcije. Ovaj nalaz je važan jer povezuje odgovornost, javnu funkciju i institucionalno povjerenje: ko ima ovlasti važno je za način na koji ljudi percipiraju državu i odnose među zajednicama.

7. Ograničeno povjerenje i nizak nivo angažmana ometaju međuetničke napore
   Iako većina ispitanika smatra da su bolji međuetnički odnosi važni, nijedan akter ne uživa široko povjerenje da predvodi taj proces. Škole, nevladine organizacije, kulturne i etničke organizacije te međunarodne organizacije dobivaju određeno priznanje, ali nijedna institucija ili udruženje se ne izdvaja. Gotovo četvrtina ispitanika kaže da ne vjeruje nijednom akteru kada je riječ o unapređenju međuetničkih odnosa. Postojeće inicijative također imaju ograničen doseg: samo 3% ispitanika navodi direktno učešće. Jaz između podrške za unapređenje međuetničkih odnosa i stvarnog angažmana jedna je od ključnih nalaza izvještaja.

8. Podrška javnosti praktičnoj saradnji i reformama
   Ispitanici identificiraju praktične i reformski usmjerene načine za unapređenje odnosa. Najčešći prijedlog je više kontakta između pripadnika različitih etničkih grupa, ali mnogi također podržavaju zajedničke projekte u

zajednici, kulturne razmjene, smanjenje etničke pristrasnosti u obrazovanju, okončanje etnonacionalističke politike, krivično gonjenje političara koji potiču tenzije i iskorjenjivanje diskriminacije.

9. **Pravda i dalje nedovoljno ostvarena, jer se podržava nastavak djelovanja**
   Vrlo mali broj ispitanika vjeruje da je pravda za ratne zločine u potpunosti ostvarena ili da je naslijeđe rata u potpunosti riješeno. Pravda se razumijeva široko, uključujući sudske postupke, kazivanje istine, priznanje, naknadu žrtvama, pomirenje u zajednici i prestanak veličanja ratnih zločinaca. Nastavak napora u oblasti ostvarivanja pravde i dalje je važan za brojne ispitanike, iako su razlike na lokalnom nivou značajne. Ključna poruka je da pravda još nije postignuta, ali je i dalje relevantna.

10. **Informiranost javnosti o sudskim postupcima u predmetima ratnih zločina pred domaćim institucijama i dalje je ograničena**
    Sudski postupci u predmetima ratnih zločina i dalje su daleko od velikog dijela javnosti. Informiranost o ranijim i aktuelnim krivičnim postupcima je ograničena, a direktna uključenost u istrage, svjedočenje ili prisustvovanje suđenjima je rijetka. Većina informacija dolazi putem televizije i društvenih mreža, a ne kroz direktan angažman ili aktivno traženje informacija.

11. **Povjerenje u sudske postupke u predmetima ratnih zločina pred domaćim sudovima ograničeno je zabrinutošću zbog pravičnosti, pristrasnosti i korupcije**
    Povjerenje u procesuiranje ratnih zločina je na niskom nivou. Brojni ispitanici smatraju da se sudski postupci ne fokusiraju dovoljno na zločine počinjene u njihovoj vlastitoj općini, a percepcije pravičnosti su mješovite ili negativne. Zabrinutosti zbog političkog uticaja, korupcije, nedostatka transparentnosti i pristrasnost široko su rasprostranjene. Ovi nalazi ne znače nužno da ispitanici odbacuju procesuiranje predmeta, ali pokazuju da se domaći pravosudni procesi suočavaju s ozbiljnim izazovom legitimnosti.

12. **Učinkovitost suđenja se dovodi u pitanje, ali potreba za većim brojem krivičnih postupaka ostaje**
    Ispitanici su skeptični i kada je riječ o tome da li su sudski postupci učinkovito postigli pravdu ili unaprijedili međuetničke odnose. Mnogi ukazuju na politički uticaj, spore pravne procese, korupciju, neadekvatne kazne i slabu podršku žrtvama. Ipak, ovaj skepticizam ne znači odbacivanje procesuiranja predmeta. Većina ispitanika i dalje smatra nastavak procesuiranja važnim, a mnogi odbacuju njihovo potpuno okončanje. Sudski postupci se vide kao manjkavi i nedovoljni, ali i dalje neophodni.

13. **Priznanje i podrška žrtvama i dalje su nedovoljni i neujednačeni**
    Velika većina ispitanika navodi određenu izloženost ratnom nasilju, ali mnogi vjeruju da potrebe žrtava i dalje nisu adekvatno riješene. Zakonska prava i priznavanje, psihološka podrška, finansijska naknada i medicinska njega smatraju se važnim. Podrška vlasti često se posmatra kao nedovoljna, a mnogi vjeruju da etnički identitet utiče na nivo kvalitete usluga koje se pružaju žrtvama. Fokus grupe potvrđuju koncept da su priznavanje, sjećanje, reparacije i dostojanstvo i dalje centralni za način na koji ljudi shvataju pravdu.

14. **Istina je i dalje sporna, ali se dijalog i traženje istine podržavaju**
    Mnogi ispitanici misle da razumiju događaje iz 1990-ih, ali malo njih vjeruje da postoji izražena saglasnost među etničkim grupama o tome šta se dogodilo. Prepreke priznanju uključuju politiku, strah, nacionalizam, stigmu i ukorijenjene historijske narative. Istovremeno, mnogi ispitanici podržavaju dijalog, nezavisno dokumentovanje, zajedničke memorijalne aktivnosti, uravnoteženo medijsko izvještavanje i nastavak napora na pronalaženju nestalih osoba. Istina je i dalje sporna, ali traženje istine nije odbačeno.

15. **Memorijalizacija se podržava, ali nosi rizik produbljivanja podjela bez inkluzije**

Memorijalizacija je široko prepoznata kao dio suočavanja s prošlošću, ali se ne doživljava jasno kao ujedinjujuća. Mnogi ispitanici vide memorijalizaciju kao neutralnu ili kao faktor podjela, posebno tamo gdje su komemoracije oblikovane politikom ili suprotstavljenim narativima. Istovremeno, većina podržava pravo svih etničkih grupa da memorijaliziraju civilne žrtve. Nalazi ukazuju na to da memorijalizacija može podržati priznanje, ali samo ako je inkluzivna, usmjerena na žrtve i zaštićena od političke instrumentalizacije.

U poređenju s istraživanjima koje su autori proveli u vrijeme bliže aktivnom sukobu, raseljavanju ili akutnoj nesigurnosti, nalazi iz Bosne i Hercegovine logično pokazuju manji naglasak na neposrednoj fizičkoj sigurnosti, a veći naglasak na upravljanju, institucionalnoj legitimnosti, političkoj manipulaciji, osporavanom sjećanju i percipiranim ograničenjima već uspostavljenih mehanizama pravde. Ovdje pitanje nije da li dijalog ili sudski postupci mogu dovesti do veće društvene kohezije i pravde, već da li se izraženije povjerenje ili međusobno razumijevanje mogu postići u njihovom odsustvu. U tom smislu, Bosna i Hercegovina nalikuje drugim postkonfliktnim sredinama u pokazivanju da takvi napori moraju biti širi. Međutim, ona se također izdvaja jer neriješeni izazovi u oblasti postizanja pravde i kohezije opstaju unutar dugotrajnog, visoko institucionaliziranog i politički osporavanog poslijeratnog poretka, gdje se povjerenje javnosti iznova slabi nezadovoljenim osnovnim potrebama, političkom nefunkcionalnošću, selektivnim sjećanjem i sumnjama u to da li institucije na pravičan način služe svim zajednicama.

PREPORUKE

Rezultati istraživanja upućuju na deset preporuka koje bi trebalo provoditi zajedno. Osnovne potrebe, društvena kohezija, pravda, povjerenje u institucije, priznavanje žrtava, traženje istine i memorijalizacija usko su povezani u izvještaju. Rješavanje jednog pitanja bez ostalih nosi rizik da osnovni problemi ostanu nepromijenjeni. Ove preporuke stoga imaju za cilj uspostaviti ravnotežu između neposrednih društvenih i ekonomskih potreba i dugoročnih napora usmjerenih na jačanje povjerenja, odgovornosti, pravde i odnosa među zajednicama.

1. Posmatrati osnovne potrebe kao polazište za jačanje društvene kohezije i pravde
   Politike razvoja, pružanja usluga i socijalne zaštite trebaju biti osmišljene tako da istovremeno doprinose jačanju društvene kohezije i ostvarivanju pravde. Zdravstvena zaštita, zapošljavanje, stanovanje, infrastruktura, prilike za mlade i podrška porodicama pitanja su koja najdirektnije oblikuju svakodnevni život, ali istovremeno utiču i na povjerenje u institucije i osjećaj pravičnog tretmana. Zbog toga programe usmjerene na zadovoljavanje osnovnih potreba treba provoditi na transparentan i inkluzivan način, posebno u etnički mješovitim zajednicama i povratničkim sredinama. Inicijative u oblasti ekonomskog razvoja, zapošljavanja, zdravstvene zaštite i socijalne pomoći trebaju biti osmišljene tako da smanjuju percepcije nejednakog pristupa, političkog favoriziranja i etničkog ili stranački zasnovanog isključivanja.

2. Ponovo izgraditi povjerenje u institucije kroz odgovorno upravljanje
   Rezultati istraživanja pokazuju da se politika i korupcija percipiraju kao ključni izazovi i da se politički akteri često smatraju faktorima koji narušavaju međuetničke odnose. Zbog toga reforma upravljanja predstavlja važan preduslov za jačanje društvene kohezije i ostvarivanje pravde. Prioritet treba dati većoj transparentnosti, zapošljavanju zasnovanom na stručnosti i zaslugama, javnoj odgovornosti te snažnijem nadzoru nad lokalnim i državnim institucijama. To podrazumijeva uspostavljanje jasnih i pravno utemeljenih standarda za obavljanje javnih funkcija i rad javne uprave, posebno na pozicijama koje utiču na povjerenje među zajednicama. Postupci provjere i utvrđivanje podobnosti osoba optuženih za ratne zločine za obavljanje javnih funkcija trebaju biti transparentne, dosljedne i zasnovane na principima pravičnog postupka. Istovremeno, potrebno je uvažiti činjenicu da mnogi ispitanici prisustvo takvih osoba na javnim funkcijama doživljavaju kao faktor koji narušava međuetničke odnose i povjerenje u institucije.

3. Ulagati u praktičnu lokalnu saradnju, a ne samo u dijalog

   Ispitanici podržavaju praktične oblike saradnje, uključujući intenzivnije kontakte između različitih grupa, zajedničke projekte u lokalnim zajednicama, kulturnu razmjenu, angažman mladih te saradnju u oblastima ekonomskog razvoja, zdravstva, obrazovanja, sporta i pružanja usluga u zajednici. Takve aktivnosti treba dodatno razvijati i prilagođavati lokalnim okolnostima, umjesto primjene jedinstvenog pristupa u cijeloj BiH. Praktična saradnja posebno je važna jer mnogi građani već imaju iskustvo svakodnevnog suživota, dok su dublji oblici međusobnog angažmana i dalje ograničeni. Programi stoga trebaju stvarati kontinuirane, korisne i vidljive prilike za zajednički rad na pitanjima od zajedničkog interesa, uključujući lokalnu infrastrukturu, aktivnosti za mlade, okolišna pitanja, poslovne inicijative i pružanje usluga u zajednici.

4. Povećati doseg, vidljivost i kredibilitet inicijativa za društvenu koheziju

   Postojeće inicijative usmjerene na unapređenje međuetničkih odnosa imaju ograničen doseg, a samo mali udio ispitanika navodi da je direktno uključen u takve aktivnosti. Programi izgradnje mira i društvene kohezije stoga trebaju više ulagati u informisanje javnosti, lokalnu vidljivost i pristupačnost, posebno izvan kruga građana koji su već aktivni u organizacijama civilnog društva. Podrška bi trebala obuhvatiti male lokalne grantove, partnerstva sa školama, omladinskim grupama, kulturnim organizacijama, udruženjima demobilisanih boraca, udruženjima žrtava i jedinicama lokalne samouprave, kao i jasnu komunikaciju o ciljevima i rezultatima ovih inicijativa. Programe je također potrebno pratiti i evaluirati na način koji pokazuje da li oni doprinose većem učešću građana, jačanju povjerenja, saradnje ili spremnosti na međusobni angažman, umjesto da se uspješnost procjenjuje isključivo na osnovu broja provedenih aktivnosti.

5. Jačati obrazovanje kao dugoročni temelj društvene kohezije

   Obrazovanje se u rezultatima istraživanja pojavljuje istovremeno kao potencijalni most među zajednicama i kao izvor određenih zabrinutosti. Iako se škole uglavnom ne doživljavaju kao faktor koji pogoršava međuetničke odnose, mnogi ispitanici nisu uvjereni da obrazovni sistem čini dovoljno kako bi pomogao mladima da razumiju prošlost i unaprijede međuetničke odnose. Reforme obrazovanja bi stoga trebale biti usmjerene na uravnoteženo izučavanje historije, razvoj kritičkog mišljenja, građansko obrazovanje i smanjenje predrasuda zasnovanih na etničkoj pripadnosti. To treba uključivati obuku nastavnog osoblja, zajedničke vannastavne aktivnosti, razmjene mladih, zajedničke školske projekte i prilike da se učenici susreću preko granica zajednica. U sredinama gdje je školovanje i dalje strukturalno podijeljeno, reforme bi trebale biti usmjerene na smanjenje segregacije, povećanje mogućnosti za zajedničko učenje i osiguravanje da mladi ljudi na siguran i uzrastu primjeren način budu izloženi različitim gledištima.

6. Kreirati sigurne prostore za vođenje teških razgovora

   Izvještaj pokazuje da je spremnost za razgovor o osjetljivim temama, posebno ratu i događajima iz 1990-ih, i dalje ograničena. Dijalog stoga treba podržavati, ali on mora biti pažljivo strukturiran i prilagođen lokalnom kontekstu. Cilj ne treba biti postizanje saglasnosti po svaku cijenu, već stvaranje uslova za međusobno uvažavanje, priznavanje pretrpljene štete i bolje razumijevanje razloga zbog kojih različiti narativi i dalje opstaju. Inicijative za dijalog trebaju uključivati obučene facilitatore i, gdje je to primjereno, okupiti žrtve, demobilisane borce, mlade, prosvjetne radnike, novinare, vjerske aktere i predstavnike civilnog društva. One također trebaju osloviti ulogu medija i javnog diskursa, budući da se dezinformacije, politički narativi i selektivno sjećanje više puta identificiraju kao prepreke unapređenju međuetničkih odnosa.

7. Jačati kredibilitet i transparentnost domaćeg pravosuđa

   Pravda i dalje predstavlja važno pitanje za građane, ali sudski postupci u predmetima ratnih zločina pred domaćim sudovima suočavaju se sa skepticizmom kada su u pitanju pravičnost, politički uticaji, korupcija, transparentnost i efikasnost. Nastavak procesuiranja ratnih zločina treba podržati, ali ga je potrebno pratiti

reformama koje će povećati povjerenje javnosti u rad pravosudnih institucija. To podrazumijeva unapređenje upravljanja predmetima, bolju komunikaciju s javnošću, zaštitu od političkih pritisaka, osiguravanje adekvatnih resursa i jačanje podrške žrtvama i svjedocima. Pravosudne institucije također trebaju proširiti aktivnosti informiranja i komunikacije s javnošću. Mnogi ispitanici imaju ograničena saznanja o procesuiranju predmeta ratnih zločina pred domaćim pravosudnim institucijama i malo neposrednog kontakta s tim postupcima. Jasne i dostupne informacije o predmetima koji su u toku i okončanim sudskim postupcima, primjenjivim pravnim standardima i njihovom značaju za lokalne zajednice mogle bi doprinijeti smanjenju distance između pravosudnih institucija i zajednica kojima bi trebale služiti.

8. Kombinirati procesuiranje ratnih zločina s traženjem istine i priznanjem
   Suđenja sama po sebi ne mogu odgovoriti na sva očekivanja povezana s pravdom. Ispitanici pravdu također definiraju kroz utvrđivanje istine, priznavanje odgovornosti, naknadu štete, pomirenje i prestanak veličanja ratnih zločinaca. Zbog toga politike u oblasti pravde trebaju kombinirati krivično procesuiranje s komplementarnim mjerama, uključujući dokumentiranje činjenica, priznavanje, izvinjenja gdje je to primjereno, edukovanje javnosti, reparacije te napore na pronalaženju nestalih osoba. Podrška regionalnoj komisiji za utvrđivanje činjenica i drugim mehanizmima traženja istine treba biti prepoznata i praćena širokim angažmanom javnosti

9. Unaprijediti priznanje i podršku žrtvama u svim zajednicama
   Priznavanje i podrška žrtvama ostaju ključni elementi postizanja pravde i pomirenja. Sisteme podrške treba proširiti i standardizirati kako bi žrtve i njihove porodice mogle ostvariti status žrtve u skladu sa zakonom, psihološku podršku, zdravstvenu zaštitu, finansijsku kompenzaciju i socijalnu zaštitu, bez obzira na etničku pripadnost, mjesto prebivališta ili političke veze. Udruženja žrtava također treba podržati kako bi postala reprezentativnija, dostupnija i konstruktivnija u javnom životu. To uključuje poticanje saradnje među zajednicama gdje je to moguće, prepoznajući da se iskustva i potrebe žrtava razlikuju od jedne lokalne sredine do druge. Podrška treba biti zasnovana na potrebama, pristupu zasnovanom na saznanjima o traumi i zaštićena od političke instrumentalizacije.

10. Učiniti memorijalizaciju inkluzivnom, usmjerenom na žrtve i relevantnom za lokalnu zajednicu
    Ispitanici podržavaju memorijalizaciju, ali se ona često percepira kao neutralna ili kao faktor podjele, a ne kao faktor ujedinjenja. Zbog toga bi spomenici i komemoracije trebali biti osmišljeni kroz inkluzivne procese koji uključuju porodice žrtava, pogođene zajednice, lokalno stanovništvo, historičare ili stručnjake gdje je to primjereno te općinske vlasti. Sve etničke grupe trebaju imati mogućnost memorijalizacije civilnih žrtava, ali je potrebno istovremeno osloviti zabrinutosti u vezi s političkom manipulacijom, vandalizmom, suprotstavljenim narativima i mogućnosti ponovnog produbljivanja tenzija. Memorijalizacija treba biti povezana s obrazovanjem, dokumentiranjem i javnim priznavanjem, te ne smije postati sredstvo političke mobilizacije. Kada se provodi pažljivo, može doprinijeti priznavanju; kada se provodi na neadekvatan način, može produbiti podjele.

Bosna i Hercegovina se ne suočava s izborom između rješavanja osnovnih potreba i bavljenja pitanjima pravde ili društvene kohezije. Dokazi ukazuju upravo na suprotno: ekonomska sigurnost, javne usluge, povjerenje u institucije, kredibilna pravda, priznavanje žrtava i svakodnevna saradnja međusobno se jačaju. Održivi napredak zahtijevat će praktičan rad na lokalnom nivou, jačanje institucija i kontinuirano suočavanje sa neriješenim naslijeđem rata.

NAPOMENE

[1] Chandler, D., 2000. Bosnia: faking democracy after Dayton. Pluto Press.

[2] Varga-Kocsicska, A., 2025. Bosznia-Hercegovina: politikai helyzet, gazdasági kihívások és a daytoni békeszerződés lehetséges jövője. Belügyi Szemle, 73(3), pp.609-646.

[3] Miggelbrink, J. and Meyer, F., 2023. Geopolitics, paralysis and health policy: on the implications of the Dayton peace accords for Bosnia & Herzegovina's transplantation system. Geopolitics, 28(4), pp.1562-1588.

[4] Perry, V., 2003. Reading, writing and reconciliation: Educational reform in Bosnia and Herzegovina.

[5] Celador, G.C., 2005. Police reform: Peacebuilding through 'democratic policing'?. International peacekeeping, 12(3), pp.364-376.

[6] Hall, J., Kovras, I., Stefanovic, D. and Loizides, N., 2018. Exposure to violence and attitudes towards transitional justice. Political psychology, 39(2), pp.345-363.

[7] Eastmond, M., 2010. Introduction: Reconciliation, reconstruction, and everyday life in war-torn societies. Focaal, 2010(57), pp.3-16.

[8] Organization for Security and Co-operation in Europe. 2025. War Crimes Case Processing in Bosnia and Herzegovina (2004 – 2024)

[9] Hronešová, J., 2016. Might makes right: War-related payments in Bosnia and Herzegovina. Journal of Intervention and Statebuilding, 10(3), pp.339-360.

[10] Lai, D., 2016. Transitional justice and its discontents: Socioeconomic justice in Bosnia and Herzegovina and the limits of international intervention. Journal of Intervention and Statebuilding, 10(3), pp.361-381.

[11] Kostić, R., 2012. Transitional justice and reconciliation in Bosnia-Herzegovina: Whose memories, whose justice?. Sociologija, 54(4), pp.649-666.

[12] Buljubašić, M., 2024. Atrocity crime responses in Bosnia and Herzegovina: Navigating tensions in multifaceted approaches. International Criminal Law Review, 24(5-6), pp.640-656.

[13] Kostić, R., 2012. Op. Cit.

[14] Meernik, J., 2005. Justice and peace? How the International Criminal Tribunal affects societal peace in Bosnia. Journal of Peace Research, 42(3), pp.271-289.